# ÖZEL HUKUK BAĞLAMINDA YEVGENİY B. PAŞUKANİS'İN META MÜBADELESİ TEORİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ(*)

**Arş. Gör. Burak YÜCEKAYA**(**)

**ÖZET**

Bu çalışma, Sovyet hukuk kuramcısı Yevgeniy Bronislavoviç Paşukanis'in hukuk kuramını, özel hukuk mantığının temel unsurları bakımından analiz etmektedir. Paşukanis, hukuk kurallarının kaynağını meta mübadelesi ilişkilerinde görmekte ve hukuk biçimini meta biçiminin bir yansıması olarak ele almaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde, özel hukuku kamu hukukundan ayıran ya da bu ayrımı anlamsız kılan unsurlar irdelenerek bu ayrımın temeline dair kapsamlı sorgulamalar yapılmış ve sözleşme özgürlüğünün bu ayrımdaki belirleyici rolü incelenmiştir. İkinci bölümde ise Paşukanis'in meta biçimi ile hukuk biçimi arasında kurduğu analojik ilişki detaylandırılmış; kapitalist toplumsal formasyonlarda metanın zorunlu olarak içinde barındırdığı fetiş karakterin hukuk fetişizmi şeklinde tezahür ettiğine dair polemik yapılmıştır. Çalışma boyunca Paşukanis'in meşhur sosyalist devlet sürecinde hukukun sönümleneceği iddiasına değil, doğrudan kapitalist üretim sürecindeki mübadele ilişkilerinde hukukun oynadığı role odaklanılmıştır. Sonuç olarak, Paşukanis'in teorisinin özel hukuk mantığını açıklamakta güçlü bir kavramsal çerçeve sunduğu, ancak kitabının adını koyduğu şekliyle genel bir hukuk teorisi yaratmakta ve hukukun tüm görünümlerini açıklamakta sınırlı kalabileceği değerlendirilmiştir. Tüm bunlara rağmen, çalışmada, kendisinin kuramının, hukuku anlamada ve açıklamakta öncüllerinin ve çağdaşlarının ilerisinde olduğu vurgulanmıştır.

**Anahtar Kelimeler**

Özel Hukuk, Sözleşme Özgürlüğü, Özgür İrade, Meta Mübadelesi, Hukuki Özne, Meta Fetişizmi, Kapitalist Üretim Tarzı.

---

(*) **DOI:** 10.33432/ybuhukuk.1888380 - **Geliş Tarihi:** 13.02.2026 - **Kabul Tarihi:** 13.05.2026.

Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı'nda hazırlanan 'Sovyet Hukuk Felsefesi' başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

(**) Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi, Sivas - Türkiye,
E-posta: burakyucekaya@cumhuriyet.edu.tr; Orcid: 0000-0002-3265-5824.

# EVALUATION OF YEVGENY B. PASHUKANIS'S THEORY IN THE CONTEXT OF PRIVATE LAW

**ABSTRACT**

This study analyzes the legal theory of Soviet legal theorist Yevgeniy Bronislavovich Pashukanis in the context of the fundamental elements of private law. Pashukanis views the source of legal rules as relations of commodity exchange and treats the form of law as a reflection of the form of commodities. The first section of the study examines the elements that distinguish private law from public law, or fail to do so, leading to serious questioning of the basis for this distinction and examining the decisive role of freedom of contract in this distinction. The second section details the analogical relationship Pashukanis establishes between commodity form and legal form; it argues that the fetish character inherent in commodities in capitalist social formations manifests itself as legal fetishism. Throughout the study, the focus is not on Pashukanis' famous claim that law will wither away in the socialist state-building process, but rather on the role of law in exchange relations in the capitalist production process itself. In conclusion, it is assessed that Pashukanis's theory offers a strong conceptual framework for explaining the logic of private law, but may be limited in creating a general theory of law and explaining all aspects of law, as the title of his book suggests. Nevertheless, the study emphasizes that his theory is ahead of his predecessors and contemporaries in understanding and explaining law.

**Keywords**

Private Law, Freedom of Contract, Free Will, Commodity Exchange, Legal Subject, Commodity Fetishism, Capitalist Mode of Production.

**EXTENDED ABSTRACT**

This study provides a comprehensive analysis of the legal theory of Soviet jurist Evgeny Bronislavovich Pashukanis within the framework of the fundamental elements of private law. Pashukanis occupies a distinctive position in Marxist legal theory, as he moves beyond the conventional approach that treats law as a mere superstructural phenomenon and instead seeks to uncover the deep structural roots of the legal form itself. Unlike many of his predecessors and contemporaries who focused primarily on the class content of legal norms, Pashukanis directs his attention to the form of law, asking why and how legal regulation assumes a specific abstract form in capitalist societies.

The study is structured around two main thematic axes. The first section examines the distinctive logic of private law, with particular emphasis on two interconnected issues: the purported distinctiveness of private law from public law, and the central role of freedom of contract in constituting this distinction. Traditional legal doctrine has long maintained a categorical separation between private law, which governs relations between formally equal private individuals, and public law, which concerns the organization of state power and the relationship between state and citizen. This study critically interrogates this distinction, arguing that the public-private divide is not a natural or transhistorical feature of law but rather a specific historical product of capitalist social relations. The analysis demonstrates that freedom of contract, far from being a neutral legal institution, functions as the operative mechanism through which the commodity form is translated into legal relations. Contract becomes the legal form par excellence because it corresponds to the structure of commodity exchange: the parties appear before one another as independent, autonomous, and formally equal subjects, each possessing private property that they alienate through voluntary agreement.

The second section elaborates the central analogy that constitutes the core of Pashukanis's theoretical contribution: the homology between the commodity form and the legal form. Just as the commodity form conceals the social character of labor behind the material relations between products, the legal form conceals the social relations of production behind the formal relations between juridical subjects. The study meticulously traces the conceptual architecture of this analogy. The commodity, as the elementary form of capitalist wealth, possesses a dual character: it is both a concrete useful object and an abstract embodiment of value. Similarly, the legal subject possesses a dual character: it is both a concrete individual and an abstract bearer of rights. The abstract equivalence established between qualitatively different commodities through the medium of money finds its juridical counterpart in the abstract equivalence established between qualitatively different individuals through the medium of rights.

The study further develops this analysis by examining how legal fetishism operates as an ideology that simultaneously reveals and conceals the nature of capitalist social relations. It reveals them insofar as it correctly registers that individuals do indeed confront one another as abstract right-bearing subjects in the sphere of circulation. It conceals them insofar as it presents this juridical equality as the whole truth of social existence, thereby occluding the substantive inequalities that characterize the sphere of production.

The study concludes with a balanced assessment of both the explanatory power and the limitations of Pashukanis's theoretical framework. On one hand, his theory provides an exceptionally powerful conceptual apparatus for understanding why private law assumes its characteristic modern form and why legal consciousness in capitalist societies tends toward formalism and abstraction. The homology between commodity form and legal form

illuminates structural correspondences that remain obscured in both traditional jurisprudence and conventional Marxist accounts. On the other hand, the study identifies certain limitations in Pashukanis's approach, particularly regarding its capacity to generate a general theory of law encompassing all legal phenomena. His analysis is most compelling when addressing private law, especially contract and property, but becomes less determinate when extended to public law, criminal law, and regulatory regimes that do not directly mirror the structure of commodity exchange.

Nevertheless, the study emphasizes that these limitations do not diminish the significance of Pashukanis's achievement. His theory represents a decisive advance beyond both the instrumentalism of early Soviet legal theory and the formalism of bourgeois jurisprudence. By posing the question of legal form with unprecedented rigor and by grounding that form in the analysis of commodity circulation, Pashukanis initiated a research program that retains its relevance for contemporary legal theory. The persistence of commodity production ensures the persistence of the legal form he analyzed, and the critical unmasking of legal fetishism remains as urgent today as it was when he wrote. This study thus affirms the continuing theoretical vitality of Pashukanis's approach while acknowledging the need for its development and supplementation in addressing the full complexity of law in contemporary capitalist societies.

## GİRİŞ

1917 Ekim Devrimi'nin ardından çalkantılı bir iç savaş sonrası 1922 yılının son günlerinde kuruluşunu ilan eden Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, diğer bütün alanlarda olduğu gibi evrensel ölçekte hukuk ve hukuka bakış alanında da önemli değişimlerin yaşandığı bir laboratuvar olmuştur. Kapitalist üretim ilişkilerinden ve serbest piyasa mantığından temelini almayan bir modern devlet yapısına sahip bu siyasal organizasyonun farklılığı sayesinde farklı sosyal bilim dallarında oldukça özgün tartışmalar yapılmıştır. İşte bunlardan birisi de, hukuku Marksist dünya görüşünden ilhamla anlamaya ve açıklamaya girişen döneminin yetkin hukukçusu Yevgeniy Bronislavoviç Paşukanis'in "*Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*" (*Obşçaya Teoriya Prava i Marksizm*) adlı eserinde temellerini attığı, hukuk düzeninin kaynağını kapitalist toplumsal formasyondaki meta mübadelesi[1] ilişkilerinde gören hukuk kavrayışıdır.

Bu makalede, Paşukanis'in bahsettiğimiz eserinde ileri sürdüğü, kaynağını kapitalist toplumsal formasyondaki meta mübadelesi ilişkilerinden alan hukuk kavrayışı irdelenmeye çalışılacaktır. Paşukanis'in aslında, hukukun meta mübadelesi ilişkilerinin bir yansıması olduğuna yönelik görüşleriyle uyumlu olarak

[1] Bu çalışmada 'değişim' yerine 'mübadele' ifadesi kullanılacaktır. Kelimenin gerek İngilizce (*Exchange*) gerek Almanca (*Austausch*) gerekse Rusça (*Меновой-Menovoy*) anlamları tamamen aynıdır. Kapital'i Türkçe'ye ilk çeviren Alaattin Bilgi ifadeyi 'değişim' olarak, kitabın daha sonraki çevirmeni Mehmet Selik ise 'mübadele' olarak çevirmiştir. Türk hukuk felsefesi ve sosyolojisi ve ilgili literatüründe -özellikle Paşukanis'in geliştirdiği yaklaşım çerçevesinde- 'Meta Mübadelesi' ifadesinin yerleşik ve yaygın olarak kullanıyor olmasının sebebi Paşukanis'in kitabını Türkçeye çeviren ve ülkemize kazandıran Prof. Dr. Onur Karahanoğulları'nın bir tercihi gibi görünmektedir. Nitekim örneğin Türkçe'de bir metanın sahip olduğu değerden bahsederken bir kullanım değerinden ve bir değişim değerinden bahsedilir. Yani ifade burada yaygın şekilde 'değişim' olarak kullanılır. Bununla beraber 'değişim' ifadesinin, tek başına piyasada yapılan değiş-tokuşu imlemesinden ziyade Türkçede çok daha geniş bir kullanım alanı olduğundan 'mübadele' ifadesinin yapılan işlemi daha iyi karşılayacağı düşünülmüştür. Bu konuyla ilgili son olarak, bu açıklamanın yapılmasının sebebi, kavramsal bütünlüğü bozmamak adına çalışmada kullanılacak olan 'mübadele' ifadesinin 'değişim' ifadesine kıyasla politik-ekonomi ve hukuk felsefesi literatüründe yerleşiklik kazanmasından dolayıdır. Yoksa ileride daha başka çalışmalarda 'değişim' ifadesinin kullanılacak olmasında herhangi bir sakınca yoktur. Bu yönde bir çalışma için bkz. **Çelebi, Hürkan/Özdemir, Ali Murat** (2010) "Uluslararası Hukukta Eleştirel Yaklaşımlar", Uluslararası İlişkiler, C. 7, S. 25, ss. 69-90.

geliştirdiği -özellikle yabancı akademik literatürde oldukça bilinen ve üzerine tartışılan- sosyalist toplumsal formasyonda hukukun sönümlenmeye/yok olmaya yazgılı olduğu yönündeki meşhur çıkarımı çalışmada -meta mübadelesi teorisinin devamı sayılabileceği için- birkaç cümleyle değerlendirilecek, bununla ilgili derinlemesine bir analize yer verilmeyecektir. Çünkü bu yaklaşımda kapitalist hukuksal ilişkileri anlamaya yönelik bir çabadan değil, bunun daha da ötesinde, sosyalist hukukun olanaksızlığına dair bir polemikten ve hatta beklentiden bahsedilmektedir. Ona ve takipçilerine göre "sosyalist hukuk" gibi bir kavram setinden söz etmek mümkün değildir. Hukuk, biçim ve içeriğiyle bir bütündür ve bu bütünlük burjuva toplumsal ilişkileri imler.

## I. ÖZEL HUKUK MANTIĞI

Çalışmanın fikrine kaynaklık ettiği şekliyle ve Norbert Reich'ın da deyimiyle Paşukanis'in teorisi öncelikli olarak ve -genel bir hukuk teorisinden çok- bir özel hukuk teorisidir[2]. Her ne kadar kitabının adını '*Genel Hukuk Teorisi*' olarak koymuş ve gerçekten bir genel hukuk teorisi yaratmaya çalışmışsa da onun hukukun biçimine dair yaklaşımı yalnızca kendi çıkarlarını gözeten piyasa aktörleri arasındaki işlemlerle ilgili özel hukuk alanı temelinde gelişmiştir[3]. Birazdan bahsedileceği üzere Paşukanis'in hukukun kaynağı olarak gördüğü meta mübadelesi ilişkileri özel hukukun, özellikle sözleşme ilişkilerinin alanına girmektedir. Bu da tarihte ilk ortaya çıktığı haliyle örneğin Roma toplumsal formasyonu veya başka köleci üretim tarzına dayalı bir toplumsal formasyondaki özel hukuk değil, kapitalist üretim ilişkilerini düzenleyen özel hukuktur. Buna paralel olarak Villey'in de belirttiği üzere örneğin On İki Levha Kanunlarıyla, amacı tüm burjuva özel hukuk alanını düzenlemek olan *Code Napeleon* (Fransız Medeni Ka-

---

2 **Reich, Norbert** (1972) "Marxistische Rechtstheorie zwischen Revolution und Stalinismus: Das Biespiel Pasukanis", Krtischie Justiz, S. 2, ss. 154-162 (Çeviren: Toprak, Metin (2017) "Devrim ve Stalinizm Arasında Marksist Hukuk Teorisi: Paşukanis Örneği" ss. 187-203, Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Yelkenci, Taner (Editör), Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları), s. 189.

3 **Shoikhedbrod, Igor** (2019) Revisiting Marx's Critique of Liberalism: Rethinking Justice, Legality and Rights, 1. Baskı, Cham, Palgrave Macmillan, s. 100.

nunu) arasında hiçbir karşılaştırma imkânı yoktur[4]. Bu sebeple çalışmada meta mübadelesi yaklaşımı kapitalist üretim ilişkilerinin düzenlenmesinde oynadığı başat rolle ön plana çıkan özel hukukun kendi mantığıyla kavranmaya çalışılacaktır.

## A. ÖZEL HUKUK KAMU HUKUKU AYRIMI ÜZERİNE

Hukuki mantığın en saf halini özel hukukta gören Paşukanis'in görüşlerini incelemeye geçmeden önce hukukun özel hukuk ve kamu hukuku olarak iki ayrı alana bölünmesinin aslında kurgusal bir bölünme olduğunu belirtmek gereklidir. Niteliği belirlenecek hukuk dalının hangi içsel mekanizmalara sahip olup hangi ilkelerle bezenmiş olduğu, yargılama süreçlerinde hangi yargılama dalının kullanılacağı gibi birtakım pratik sonuçlar açısından önem taşımaktadır. Ancak -kurgusal olmasıyla beraber- belirtmek gerekir ki bu ayrımın mutlak olmadığı zamanlar ve alanlar olmuş, tarihsel olarak değişik dönemlerde değişik hukuk dalları hem birbirlerinin içine geçmiş hem de bu iki alanın içine dâhil olabilmiştir. Örneğin, konumuzu ilgilendirmesi sebebiyle eskiden özel hukuka dâhil sayılan iş hukuku, yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren karma bir hukuk dalı olarak görülmüş, günümüzde ise yeniden özel hukuk alanına dâhil edilmiştir. Ortaçağ Batı Avrupası'nda suçun ve cezanın kamusal bir nitelik taşımadığı ve bunun sonucunda özel hukuk kurallarının hâkim olduğu bir alan olarak ceza hukuku[5], günümüzde tartışmasız bir şekilde kamu hukukunun içinde kabul edilmektedir. Hukuk dallarının ayrımının da ötesinde, yönetimsel bazı hususlarda özel şirketlerin aldığı kararların ulusal hukuk sistemlerinde mevzuat şeklinde tecessüm etmesi çağımızda görülen durumlardan biridir[6]. Dolayısıyla bu

---

[4] **Villey, Michel** (1979) Le Droit Romain: Son Actualité, 7. Baskı, Paris, Presses Universitaires de France PUF (Çeviren: Tahiroğlu, Bülent (2017) Roma Hukuku Güncelliği, İstanbul, Der Yayınları) s. 14.

[5] Türkçe'de bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. **Ozansü, Mehmet Cemil** (2014) Erken Modernlikte Ceza Sorumluluğun Kamusallaşması ve Rasyonelleşmesi, 1. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayınları, s. 107-213.

[6] Yönetişim söylemleri aracılığıyla sermayenin ideolojik ve kurumsal sınırlarının çizildiği bu süreçler arasında, ABD'de American Law Institute (ALI) ile American Law Commissioners olarak bilinen NCUSL'nin belirli ticari ilişkileri konu alan kuralları yasa formuna dönüştürme

iki ayrım arasındaki sınır bugün bile muğlâklığını korumaktadır[7]. Ancak yine de bu iki alan arasındaki ayrımı netleştirmek için birtakım ölçütler belirlenmeye çalışılmıştır.

Hukuk dallarının neye göre özel hukuk neye göre kamu hukuku alanına girdiğine dair birtakım ölçütler, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim oluşundan çok önce, köleci üretim tarzına dayalı Antik Roma İmparatorluğu'ndan bu yana geliştirilmiştir. İlk olarak meşhur Romalı hukukçulardan Ulpianus'un yer verdiği[8] bu ayrım günümüzde halen hukuk ders kitaplarında yer almakta ve hukuk pratiğinde de kullanılmaktadır. Bu ölçütlerden biri olan menfaat teorisine göre korunan çıkarın niteliği bu ayrımı yaratır[9]. Özel hukuk kuralları bireylerin menfaatlerini gözettiği, dolayısıyla devletin herhangi bir doğrudan müdahalesi bulunmadığı için kamu hukukuna ilişkin sayılmazlar. Liberal gelenek için temel kurucu ölçütlerden birinin bu olduğu saptaması yanlış olmayacaktır. Çünkü piyasadaki herhangi bir

yönündeki faaliyetleri, hukuki norm üretiminin kamusal alan dışına taşınmasının tipik örnekleri arasında yer almaktadır. Türkiye bağlamında ise, 2016 yılına kadar faaliyet gösteren Yatırım Danışma Konseyi, benzer biçimde, sermaye lehine işleyen bu normatif yönelimin kurumsal bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Daha sonrasında ise Yatırım Ortamını İyileştirme Koordinasyon Kurulu (YOİKK) bu işlevi üstlenmiştir. Başka bir dikkat çekici örnek, kredi kartı piyasasında tekelci konumda bulunan aktörler eliyle tesis edilen ve esasen bir özel düzenleme rejimi niteliği taşıyan kurallar sistemidir. Visa ve Mastercard, bugün kredi kartlarına ilişkin olarak ulusal hukuk düzenlerinin tamamında geçerlilik kazanmış bulunan normatif çerçevenin fiilî kurucuları konumundadır. Bu kurumların oluşturduğu düzenlemeler, yalnızca piyasa ilişkilerinin teknik işleyişini belirlemekle kalmamakta; aynı zamanda üye bankalar arasındaki uyuşmazlıkların da devlet yargısı dışında, yine bu kuruluşların bünyesinde yer alan disiplin ve tahkim benzeri mekanizmalar aracılığıyla çözümlenmesini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda Berne Union ise, finans sermayesinin küresel ölçekteki dolaşımının sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahip olan teminat mektuplarının ve bankacılık işlemlerinin türlerinin tanımlanmasında merkezî bir norm koyucu işlev üstlenmektedir. Bu bilgiler için bkz. **Özcan, Mehmet Tevfik** (2017) Modern Toplum ve Hukuk Devleti, 2. Baskı, İstanbul, Tekin Yayınevi, s. 268-269; **Üye, Saim** (2013) Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk, 1. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi Yayınları, s. 379-380; **Özdek, Yasemin** (2011) Şirket Egemenliği Çağı, 1. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları, s. 79.

7 **Karadeniz Çelebican, Özcan** (2011) Roma Hukuku, 14. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları, s. 113.

8 **Karadeniz Çelebican**, s. 111-112.

9 **Gözler, Kemal** (2019) Hukuka Giriş, 16. Baskı, Bursa, Ekin Kitabevi, s. 87.

hukuki forma bürünmüş meta mübadelesi işleminde (iş sözleşmesi, satım sözleşmesi, ticari anlaşmalar vb.) makro ölçekte bir toplumsallık baştan reddedilir. Bu hukuksal formlar (biçimler); iki hukuki eşit -gerçek ya da tüzel- kişinin arasında kendilerince belirledikleri hukuki ilişkilermiş gibi görünür. Kira sözleşmesi de bu minvalde iki basit hukuki özne tarafından yapılan basit bir özel hukuk anlaşmasından ibarettir. Nitekim modern/ulus devletin tarihsel süreçte başat siyasal organizasyon haline gelmesiyle birlikte toplumsal yaşamın her alanının düzenlenmesine mukabil kişiler arası kabul edilen ilişkiler kamusal menfaat içerisinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla menfaat teorisi, kaynağını aldığı Antik Roma'nın toplumsal ilişkilerine uygun bir ölçüt gibi gözükmektedir.

İleri sürülen bir diğer ölçüt kuralların emredicilik[10] unsuru içerip içermemesidir. Bir başka deyişle özel hukuk alanı hukuk öznelerinin çoğunlukla kendi özgür iradeleri ile hukuki ilişkiye girebilmelerine olanak sağlayan bir alandır. Emredicilik ölçütünün, hukuksal ilişki sınıflandırmasında özgür iradeyi esas aldığı için menfaat teorisine göre daha tutarlı olduğu söylenebilirse de, bugün pek geçerli olmadığı belirtilebilir. Örneğin salt bu bakış açısıyla birden çok kadınla evlenmeye izin vermeyen ya da sözleşmede muvazaa yasağını düzenleyen kurallar kamu hukukunun alanına dâhil edilebilecektir. Burada verilebilecek belki de en iyi örnek ülkemiz mevzuatı özelinde, Türk Borçlar Kanunu'nun genel ahlaka, kamu düzenine aykırı sözleşme yapılamayacağını düzenleyen 27. maddesidir.

Bir başka ölçüt olan uygulama yöntemi ise belki de kamu hukuku-özel hukuk ayrımına meşruiyet kazandırabilecek en tutarlı ölçüttür. Buna göre, özel hukuk kurallarının hukukun pratik alanında karşılık bulması tarafların taleplerine bağlı iken, kamu hukuku kuralları ağırlıklı olarak herhangi bir talebe bağlı kalmaksızın re'sen uygulanır[11]. Gerçekten de örneğin, bir özel hukuk ilişkisi olarak kira akdinde kiracının kira bedelini ödememesi durumunda hiçbir kamusal makam harekete geçmez; ancak kiraya veren bir icra takibi başlatırsa yargı makamları sürece dâhil olur. Yine örneğin, idare hukukunda eğer bir kamulaştırma ve özelleştirme kararı alınacaksa yetkili idare bunu başkasının talebine

[10] **Gözler**, s. 88.

[11] **Gözler**, s. 89.

bağlı olmadan kendiliğinden gerçekleştirecektir. Ancak bu ayrım yine de mutlak değildir; örneğin Türk Ceza Hukuku'ndaki 'takibi şikâyete bağlı olan suçlar' kategorisi bu ölçütün dışında kalmaktadır[12].

Bir diğer ölçüt olan egemenlik teorisine göre ise bu ayrım meydana getirilen hukuki ilişkinin süjelerinin/öznelerinin karşılıklı konumlarına bakarak saptanmalıdır. Özel hukuk ilişkisinde eşitlik söz konusu olduğu halde kamu hukukunda bir astlık-üstlük ilişkisi mevcuttur[13]. Devlet sahip olduğu egemenlik hakkı gereği gireceği hukuki ilişkide üstün konumdadır. Bu bakış, kamu hukuku-özel hukuk ayrımının teoride en yakın meşru açıklaması gibi görünse de hem maddi anlamda hem de güncel birtakım gelişmeler sebebiyle bu açıklamanın problemli tarafları bulunmaktadır. Çalışmanın ileriki kısımlarında da bu bakış açısı derinlemesine irdelenecektir.

Tüm bunların yanında, özel hukukun kamu hukukuyla -doktrinde- net biçimde ayrılması ve kendine özgü birtakım kurallar oluşturup bunu tüm hukuk düzenine sirayet ettirişi kapitalist üretim tarzının ortaya çıkış ve gelişimiyle denk düşmektedir. Siyasal ve ekonomik liberalizmin merkezindeki birey mefhumu en yüksek ifadesini özel hukuk metinlerinin içinde bulur. Paşukanis'in deyimiyle: "*Özel hukuk dogmatiği sonsuz sayıda hayali şikâyetler veya muhtemel talepler hakkında sonsuz sayıda olumsuz veya olumlu değerlendirmeler dizisinden başka bir şey değildir. Bu sistemin her paragrafının gerisinde, söz konusu tezleri hukuksal yardım olarak kullanmaya hazır, görünmez soyut müvekkil gizlidir. Hukukçuların hatanın anlamı veya ispat yükünün dağıtımı konusundan yaptıkları öğretisel tartışmalar, mahkemelerde yaşanan tartışmalardan farklı değildir*"[14].

Özel hukuk kamu hukuku ayrımına ilişkin şu hususlar da belirtilmelidir: Hukuk sistemini özel ve kamu olarak bölme gayreti kapitalist üretim tarzına

---

[12] **Gözler**, s. 89-90.

[13] **Gözler**, s. 90.

[14] **Paşukanis, Evgeny** (1970) La Théorie Générale Du Droit Et Le Marxisme, 1. Baskı, Paris, EDI (Çeviren: Karahanoğulları, Onur (2013) Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm, 3. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları) s. 77.

mündemiçtir ve kapitalizmin hukuka dair temel ihtiyaçlarından biridir. Özellikle 19. yüzyılın ortalarına doğru Batı Avrupa'da iktidarını kesin bir şekilde tesis eden burjuvazinin ve varoluşu burjuvaziye bağlı geleneksel hukukçuluğun çıkarları bu ayrımın mutlaklaştırılmasındaki temel unsur olmuştur[15]. Çünkü artık hâkim bir sınıf haline gelen burjuvazi, mevcut 'siyasi alan'dan ayrı bir 'iktisadi alan' (özel hukukun egemenlik alanı) yaratmak ve bunu da meşru bir zemine oturtmak durumunda kalmıştır. Bu meşru zemin de kuşkusuz hukuk vasıtasıyla oluşturulmuştur. Bu 'iktisadi alan'a ilişkin kuralların[16] adeta toplumsallıktan bağımsız, birbirlerinden yalıtık ve menfaatleri çatışan/yarışan soyut atomize bireylerin tabii olduğu; buna karşılık 'siyasi alan'a ilişkin kuralların da devlet yönetiminde rol alan birtakım seçkinlerin/bürokratların aktif olduğu, 'sivil toplum'u oluşturan bireyleri ilgilendirmeyen onların üzerinde asılı duran hiyerarşiye dayalı kurallarmış gibi yansıtılması sistemin kendi meşruluk sorunu için gerekli hale gelmiştir. Böylelikle özel hukuk, devletin, bireyler arasındaki anlaşmazlıklarda çözüm süreçlerini düzene koyma dışında doğrudan ilgisinin olmadığı toplumsal ilişkilerin düzenlenişi olarak görülmüştür[17]. Cotterrell, doktrindeki bu ayrım sayesinde, hukukun ideolojik iki yüzünün olduğunun 'fark edil-

---

[15] **Akman, Şefik Taylan** (2016) Hukuk ve Politika İlişkisi: Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi, 1. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, s. 303.

[16] Burada aile hukukuna ve/ya kişiler hukukuna ilişkin kuralların niteliğini ortaya çıkarma çabası önemlidir. Her ne kadar özel hukukun içinde yer alsa da iki hukuk dalı da en az kamu hukukunun literatürdeki sayılan dalları kadar toplumsal ve kamusaldır (aynı zamanda hiyerarşik). Aile içi şiddet, boşanma, evlenme, nişanlanma vs. gibi pratikler iki kişi arasında basit bir duygusal ve hukuki ilişki değil, geçmişten bugüne bir tarihsellikte toplumsal nedenleri ve çıktıları mevcut fiillerdir. Özellikle geçmiş zamanlar göz önüne alındığında evlilik ilişkisinde gerçek hayatta kadınla erkek arasındaki toplumsal eşitsizliğin söz konusu olduğu düşünüldüğünde aslında eşitliğin kağıt üstünde kaldığı söylenebilir. Yine hak ve fiil ehliyeti, kişiliğin kazanılması, dernek ve vakıflar gibi konular bugün herhangi bir kamu otoritesinin kontrolünün ve müdahalesinin olmamasının mümkün olmadığı alanlardır. Bu satırların yazıldığı 2026 yılında dahi örneğin kendi ülkemiz de dâhil olmak üzere nüfus doğurganlık hızı düşüşe geçen devletler bunu arttırmak için kendilerince çeşitli sosyal politikaları hayata geçirmektedirler. Ayrıca toplumun en küçük birimi olan ailenin aslında tarihsel anlamda bakılacak olursa makro ekonomik ilişkilerden pek de azade olmadığı söylenebilir.

[17] **Cotterrell, Roger** (2012) The Sociology of Law: An Introduction, 2. Baskı, Oxford, Oxford University Press (Çeviren: Üye, Saim (2020) Hukuk Sosyolojisi: Giriş, 1. Baskı, İstanbul, Pinhan Yayıncılık) s. 183.

mesinin', hukuki bireyciliğin çelişkilerinin önüne geçmeyi mümkün hale getirdiğini iddia etmektedir[18]. Böylelikle, bir sınıf olarak burjuvazinin Batı Avrupa'da iktidarını sağlamlaştırdığı 19. yüzyılın ortalarından itibaren talep ettiği sınırlı devlet organizasyonunun 1929 Ekonomik Buhranı ve İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan iki kutuplu dünya düzeni koşullarıyla dönüşüme uğraması sonucunda, özel hukuk dallarıyla kamu hukuku dalları arasındaki -zaten yapay olan ayrım- iyice muğlâklaşmıştır.

Geçmişte dahi geçerliliği tartışmalı bir ayrımın günümüz koşullarında ne kadar anlam ifade ettiğini de ayrıca tartışmaya açmak gerekir. Özel hukuku kamu hukukundan ayrık kılan başlıca ölçütün ne olduğu sorusu bugün elbette zor yanıt verilebilecek bir sorudur. Kanaatimizce bu soruya verilebilecek en tutarlı yanıt, iki hukuki özne arasında varsayılması gereken mutlak taraf iradelerinin varlığı ve bu iradeler sayesinde tarafların sözleşme özgürlüğü çerçevesinde hukuki işlem kurabilmeleridir. Literatürde bu yaklaşım sözleşme özgürlüğünün unsularından sözleşme tarafını seçme özgürlüğü olarak ifade edilmektedir[19]. Tarafların iradelerini özgürce hukuki işleme yansıtabilmeleri, yukarıda da belirtildiği üzere, genel olarak belirli sınırlamalara tabidir. Sözleşme özgürlüğü prensibinin mutlak bir ilke olarak kabul edildiği borçlar hukuku alanında dahi durum böyledir[20]; ancak kişiler kural olarak son tahlilde kimlerle sözleşme ilişkisi kuracaklarını kendileri belirlerler[21]. Örneğin özel hukuk alanı olarak kabul edilen aile hukukunda evlenme, evlat edinme vb. sözleşmeleri belirli şekil şartlarına bağlıdır ancak kural olarak kişilerin kiminle evleneceği veya kimi evlat edineceği kendi iradelerince belirlenir. Yine örneğin, miras hukukunda vasiyetname söz-

---

18 **Cotterrell**, s. 184.

19 **Eren, Fikret** (2008) Borçlar Hukuku Genel Hükümler, 10. Baskı, Ankara, Beta Yayınları, s. 284.

20 **Erman, Hasan** (1973) "Borçlar Hukukunda Akit Serbestisi ve Genel Olarak Sınırlamaları", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 38, S. 1-4, ss. 601-620, s. 609.

21 Bu kuralın bile bazı istisnaları vardır. Yani kişilerin istedikleri kişiyle sözleşme ilişkisi kuramayacağı durumlar hukuk düzenimizde mevcuttur. Bunlardan biri örneğin Türk Borçlar Kanunu'nun 'Yeniden Kiralama Yasağı' başlıklı 355. maddesinin ilk fıkrasıdır: "*Kiraya veren, gereksinim amacıyla kiralananın boşaltılmasını sağladığında, haklı sebep olmaksızın, kiralananı üç yıl geçmedikçe eski kiracısından başkasına kiralayamaz.*"

leşmesi belirli şekil şartlarına veya kısıtlamalara bağlıdır; ancak kişi malvarlığının bir kısmını kime bırakacağına kendisi karar verir. Eşya hukukundaki ayni hak tesisine ilişkin durum da aynen böyledir. Sözleşme tipini özgürce düzenleyebilme hususunda tarafların iradeleri geçerli olmamakla birlikte kime ayni hak tesis edileceği hukuk öznesinin iradesine bağlıdır.

Özel hukuk kamu hukuku ayrımının mutlaklığına ilişkin soru işaretlerinin geçmişte olduğu gibi bugün de devam ettiğini unutmamak gerekir. Özellikle sıradan bir yurttaşın gündelik hayatı düşünüldüğünde 'genel işlem şartları' adı altında önüne konulan sözleşme formunun 'siyasi alan'dan (kamu hukukundan) bağımsız olduğu, yine alınan herhangi bir kamulaştırma kararının veya 2018 yılında iş uyuşmazlıklarının büyük bir kısmı için dava açmadan önce başvurulması zorunlu bir yol olarak düzenlenen zorunlu arabuluculuk sürecinin 'iktisadi alan'dan (özel hukuktan) bağımsız etkilerinin olduğu nasıl iddia edilebilir? Yahut iki büyük şirketin birleşmelerine dair yapılan kapsamlı bir anlaşma tamamen özel çıkarların korunduğu özel hukukun konusu olarak düşünülebilir mi? Daha birçok örnek verilip birçok soru sorulabilir. Bugün bu ayrımın hukuk pratiğinde bir geçerliğinin kalmadığını öne sürmek iddialı olmayacaktır. Yukarıda da belirtildiği üzere sözleşme özgürlüğü kurgusu, özel hukuk mantığını ipten alacak son kale gibi görünmektedir.

## B. SÖZLEŞME ÖZGÜRLÜĞÜ ÜZERİNE

Özel hukuk mantığının olmazsa olmaz ilkesi sözleşme özgürlüğü, makalenin belki de en merkezi kavramıdır. Literatürde bu ilke, kişilerin özel hukuk alanı içerisinde kalan borç ilişkilerini, hukuk düzeninin çizmiş olduğu sınırlar içerisinde kalmak kaydıyla serbestçe düzenleyebilme özgürlüğü olarak tanımlanmaktadır[22]. Kişiler, kendi iradeleri ile özel hukuk alanında kalan ilişkilerini düzenleme hak ve yetkisine sahiptirler[23]. Burada, sözleşmeyi kuracak taraflar arasında herhangi bir astlık-üstlük ilişkisi varsayılmadığından taraflar hukuken ve fiilen eşit kabul edilmektedir. Herhangi bir dış müdahale olmadan, taraflar

[22] **Eren**, s. 270.

[23] **Erman**, s. 602.

iradelerini özgürce beyan edecek ve sözleşme hukuken sonuç doğuracak şekilde kurulacaktır.

Tarihsel olarak bakıldığında da sözleşme özgürlüğü, modern özel hukukun Kıta Avrupası kapsamındaki en büyük kaynaklarından *Code Napeleon*'u (Fransız Medeni Kanunu) şekillendirmiştir[24]. *Ancien regime* zamanında da sözleşme özgürlüğü tanınmıştır; ancak bu kanunla birlikte çok daha geniş kapsamda tanınıp güvence altına alınmıştır[25]. Üstelik bu kanunda taraf iradelerine verilen önem çok fazladır; Kanun'un 1134. maddesi, hukuka uygun şekilde akdedilmiş sözleşmelerin, bunları yapanlar açısından kanun hükmünde sayılacağını düzenlemektedir[26]. Her Kıta Avrupa'sı ülkesinde mutlak anlamda böyle bir anlayış söz konusu olmamışsa da benzer yaklaşım 19. yüzyıl boyunca geçerliliğini korumuştur. Hatta özgür sözleşme kurgusu, kapitalist üretim tarzının ideolojik dayanağı olarak, sermaye sahibinin artı değere el koyuş sürecinin desteklenmesinde başat rol oynamıştır. Sermaye sahibi bu artı değere el koyabilir çünkü emek gücünü özgürce yapılmış bir sözleşmeyle satın almıştır ve getirileri kendisine aittir[27]. Burada, sözleşme, yaratılan hukuk ideolojisi gereği anlaşmanın bir ürünü olarak kabul edilmektedir[28].

Bununla beraber mutlak bir özgürlüğün taraflar arasında eşitsizlik yarattığı artık kaçınılmaz bir biçimde kabul edilmeye başlanmıştır. Yirminci yüzyılda hem Batı Avrupa'da güçlü ve örgütlü bir işçi sınıfının varlığı hem de SSCB'nin

---

[24] **Tigar, Michael E.** (2020) Law and the Rise of Capitalism, 2. Baskı, New York, Monthly Review Press (Çeviren: Karahanoğulları, Onur (2023) Kapitalizmin Yükselişi ve Hukuk, 2. Baskı, Ankara, Epos Yayınları) s. 250.

[25] **Van Caenegem, R. C.** (1992) An Historical Introduction to Private Law, 1. Baskı, Cambridge, Cambridge University Press (Çeviren: Acar, Ali vd. (2022) Özel Hukuk Tarihi: Giriş, 1. Baskı, İstanbul, Pinhan Yayıncılık) s. 23.

[26] **Karasoy, Gülnihal** (2024) Tüketici Hukukunda Sözleşme Özgürlüğünün Sınırlandırılması (Yüksek Lisans Tezi) Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 5. "*Agreements legally formed have the force of law over those who are the makers of them*" <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/Civil%20Code%201804%20EN.pdf> s.e.t. 28.12.2025.

[27] **Cotterrell**, s. 166.

[28] **Cotterrell**, s. 170.

kapitalist dünyanın yanı başında alternatif bir dünya oluşu gibi gelişmelerle birlikte, sözleşme özgürlüğünü kısıtlayıcı hukuki düzenlemeler ihdas edilmiştir. Örneğin tüketici hukukunda sözleşmenin bir tarafının daha güçsüz durumda bulunduğu gerçeği yadsınamaz şekilde açığa çıktığı için tüketiciyi koruyucu düzenlemeler getirilmiştir. Biraz önce de kısaca bahsedildiği üzere iş hukuku 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar eşitler arası ilişkileri düzenleyen bir hukuk dalı olarak kabul edilerek[29] özel hukukun çatısı altında sayılmış ancak özellikle 1945 sonrası oluşan dünya düzeninin etkisiyle çalışma olgusunun devletin yoğun müdahalesine dayalı, eşitler arasında olmayan bir ilişki olduğu kabul edilerek 'karma hukuk dalı' olarak nitelendirilmiştir. Hatta, kanunlarda düzenlenen iş hukukuna dair kuralların ancak işçi lehine olmak suretiyle değiştirebileceğine dair nisbi emredicilik ilkesi, işçilerin işverenlerle yapacakları sözleşmelerde zayıf konumda bulunmalarından dolayı korunması gerekliliği düşüncesiyle getirilmiştir[30]. Daha açık bir deyişle, Batı Avrupa'da sermaye ile emek arasındaki bu uzlaşma döneminde, iş hukukunun tam olarak özel hukuk alanının içine konmamasının da katkısıyla çalışanların hayat standartlarında görece bazı iyileştirmeler olmuştur.

Sözleşme öyle bir biçimdir ki, Hobbes, Locke, Rousseau gibi modern devletin kaynağına yönelik görüşler ortaya atan modern dönemin öne çıkan teorisyenleri bile devletin kökenini -hepsi farklı yollarla olmakla birlikte- icra edilen bir toplumsal sözleşmede bulmuşlardır. Bugün dahi devletlerin kurucu metinleri sayılan anayasaları birer toplumsal/sosyal sözleşme olarak ifade etmek yaygın bir bakış açısıdır. Esas olarak özel hukuka ait bir sürecin ve biçimin en yüksek devlet organizasyonunun kökenine dair açıklamalarda kullanılması kavramın mevcut siyasal ve toplumsal anlayışta oldukça merkezi olduğunun kabulünü zorunlu kılar. Söz konusu yaklaşıma göre sözleşme, toplum olma hali için bir ön gerekliliktir. Anayasal iktisat kavramının mucitlerinden Buchanan anayasaları "Bireylerin üzerinde uzlaştıkları değerleri gösteren sözleşmeler" olarak tarif

---

[29] Buna rağmen İngiltere'de 1875 yılına kadar, iş sözleşmesine aykırı davranışların işçiler için suç teşkil ettiğini hatırlatmak gerekir. Yine de sözleşme özgürlüğü bir retorik olarak büyük önem taşıyordu. **Cotterrell**, s. 172.

[30] **Işıklı, Alpaslan** (2005) İş Hukuku, 6. Baskı, Ankara, İmaj Yayınevi, s. 5.

etmektedir[31]. Burada sözleşme kurgusunun sadece özel hukuk kapsamında değil devletin kökeniyle ilgili olarak kamu hukukunda da etkin olduğunu görmek mümkündür. Çalışmanın ileriki kısımlarında da belirtileceği üzere toplumsal ilişkilerin temelini anlaşmalardan kaynaklı sözleşmelere dayandırmak, o toplumsal ilişkilerden temelini aldığı iddia edilen kurumları, kavramları, normatif yapıları vs. meşrulaştırma işlevi taşımaktadır.

Bu bağlamda vurgulamak gerekir ki sözleşmenin tamamen kapitalist üretim tarzına özgülenmesi hatalı bir yaklaşım olacaktır. Sözleşme hukuksal biçimi, başlarda da ifade edildiği üzere Roma Hukuku'ndan beri uygulanan bir hukuksal biçim olmakla birlikte, özellikle Batı Avrupa'da feodal dönemde tacirlerin ve bankerlerin de girdiği hukuksal ilişkilerde hâkim biçim olagelmiştir. Örneğin, özgür bireyler arasındaki rızaya dayalı pazarlık anlamındaki sözleşme kurgusu İngiltere'de eski zamanlardan bu yana toplumsal önemi haiz olmuştur[32]. Yine, gelişmiş ticaret ve banka ilişkilerinin olduğu Floransa gibi yerlerde sözleşme biçimi çok yaygındır[33].

Bu anlatılanlara paralel olarak, feodal üretim ilişkilerinden kapitalist üretim ilişkilerine geçişin sözleşme aracılığıyla gerçekleştiğini iddia eden ve bunu ilerici bir bakışla ele alan Sir Henry Maine gibi hukuk kuramcıları da mevcuttur[34]. Feodal toplumsal düzeni değiştiren ve onun yerine toplumu eşit ve özgür olduğu kabul edilen bireylerin toplamı kabul eden çağdaş düzen anlayışının[35] sözleşme vesilesiyle gerçekleştiği iddia edilmiştir. Özellikle Maine bu iddiasını insanlığın gelişim tarihinde önemli bir aşama olarak ele almış, insanlığın statüye dayalı yükümlülüklerden azade olduğunu ve bunların yerine özgür alışverişe

---

31 **Doğan, Mazlum** (2021) Sözleşme Özgürlüğünün Emredici Hukuk Kuralları Çerçevesinde Sınırlandırılması, 1. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi, s. 102.

32 **Cotterrell**, s. 169.

33 **Tigar**, s. 215.

34 **Tigar**, s. 214.

35 **Sirmen, Lale** (1972) "Modern Hukukta Sözleşme Kavramı ve Türk Hukuku", Prof. Dr. Hüseyin Cahit Oğuzoğlu'na Armağan, 1. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 443'ten aktaran **Karasoy**, s. 4.

dayalı ilişkilerin geçtiğini öne sürmüştür[36]. Maine bunu ancak özünde ilerleme fikrini benimsemiş toplumların yaptığını ve yapacağını iddia etmiştir[37].

Belirtmek gerekir ki bu çalışmada özel olarak sözleşme özgürlüğü kavramını özel hukuk dogmatiği içerisinden inceleyip detaylı açıklamalara yer vermenin gerekliliği yoktur. Sadece Paşukanis'in yaklaşımını daha iyi anlayabilmek için kavramın tarihsel süreçte nereye oturduğunu ve güncel olarak ne anlam ifade ettiğini ortaya koymak yeterli görülmüştür. Zira Türk hukuk literatüründe betimleyici yaklaşımlara gerek monografik gerek genel çalışmalarda kolaylıkla ulaşılabilecektir. Bu noktada Paşukanis'in yaklaşımı ekseninde sözleşme özgürlüğünün ne ifade ettiğinin daha açık ortaya konması gerekmektedir.

Paşukanis, kitabının Rusça baskısının ikinci önsözünde açıkça sömürünün 'özgür sözleşme' biçiminde gerçekleştiğini ifade etmektedir[38]. Fiili hayatta aslında eşitsiz olan iki hukuk öznesi, sözleşme biçimiyle beraber, hukuksal düzlemde iki özerk meta sahibi eşitler olarak kabul edilmiştir. Feodal dönemin aksine, çalışma ilişkisinde doğrudan üretici, mal sahibi tarafından çıplak siyasal veya hukuksal zorla çalıştırılamaz. Onun yerine ücretli işçi "*emek gücünü biçimsel olarak özgür sözleşme temelinde satar*"[39]. Özgür sözleşme, işçinin üretim aracı olarak toprağa bağımlılığından ve başkasının kölesi yahut serfi olmaktan çıkıp kendisi üzerinde tasarrufta bulunabilme yetisini kazanması olarak özgürleşmesinin bir çıktısıdır[40]. Çünkü kapitalizmin feodalizme kıyasla daha karmaşık bir üretim süreci olması, kapitalizmde fiziki/askeri zordan ziyade iktisadi zor etrafında oluşmuş bir emek sürecini gerekli kılar[41]. Paşukanis'in bu görüşleri Marx'ın Kapital'deki görüşleriyle

---

36 **Tigar**, s. 214.

37 **Cotterrell**, s. 168.

38 **Paşukanis**, s. 33.

39 **Paşukanis**, s. 145. "*Köle efendisine tam anlamıyla tabidir ve zaten bu nedenle söz konusu ilişki hiçbir özel hukuksal değerlendirme gerektirmez. Buna karşılık ücretli işçi pazarda emek gücünün özgür satıcısı olarak görünür ve bu nedenle kapitalist sömürü, sözleşme hukuksal biçimi altında dolayımlanır.*" s. 110-11.

40 **Marx, Karl** (1968) Werke, C. 8, 1. Baskı, Berlin [Demokratik Almanya], Dietz Verlag (Çevirenler: Selik Mehmet/Satlıgan Nail (2011) Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi Cilt I, 1. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap) s. 688.

41 **Cotterrell**, s. 155.

birebir paraleldir: "*Sınırları içinde emek gücü alım satımının gerçekleştiği dolaşım veya meta mübadelesi alanı, gerçekten de, insanın doğuştan sahip bulunduğu hakların tam bir cennetiydi. Burada tek sözü geçen, Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham'dır. Özgürlük! Çünkü, bir metanın, örneğin emek gücünün, alıcıları da satıcıları da yalnızca kendi [özgür irade]lerine bağlıdır. [Aralarındaki sözleşmeyi özgür ve hukukça eşit kişiler olarak yaparlar]. Sözleşme, içinde iradelerine ortak bir hukuki ifade verdikleri bir sonuçtur.*"[42]

Sözleşme özgürlüğü ile genel açıklamalardan da çıkarılabileceği üzere, bu özel hukuk ilkesinin kullanım alanlarında çoğunlukla sözleşmenin güçlü tarafı için bir anlam ifade ettiği, zayıf tarafa ise uyulması dikte ettirilen kurallar yığınından başka bir şey kalmadığı söylenmelidir[43]. Çünkü ilke, kural olarak tarafların maddi hayattaki gerçek durumlarına kayıtsızdır. İş hukukundan kısaca örnek vermek gerekirse, bir kişinin iş sözleşmesi kurma iradesi aslında o kişinin biyolojik yeniden üretimini devam ettirebilmek için emek-gücünü satmaya zorlanması ve sonuç olarak potansiyel işçinin bu özgürlüğü bir zorunluluğun ifadesi olmaktadır. Ellen Meiksins Wood bu durumu şöyle açıklamaktadır: "*Kapitalistler ve işçiler arasında kabul edilen tek resmi ilişki -örneğin feodal lord ve serf arasında kabul edilen hukuki ilişkinin tam aksine- yasal olarak özgür ve eşit bireyler arasındaki bir ilişki iken, yüzeysel olarak hala bir tercih meselesi gibi görünür*"[44]. Kaynağını ve meşruiyetini aslında en temel anlamda özgür iradenin olduğu[45] ön kabulünden alan -özel- hu-

---

[42] Vurgular bana ait. **Marx**, s. 177-178.

[43] **Akman** (2016) s. 306.

[44] **Wood, Ellen Meiksins** (2003) Empire of Capital, 1. Baskı, New York, Verso Books (Çeviren: Oğuz/Sami (2006) Sermaye İmparatorluğu, Ankara, Epos Yayınları) s. 16.

[45] Özgür iradenin insan yaşamını belirleyici anlamda var olup olmadığı geçmişten bu güne filozofların çalışma alanlarında kendine sağlam bir yer edinmiş (Spinoza, Kant, Marx, vb.), dünya edebiyat tarihinin başyapıtlarında (özellikle Suç ve Ceza) incelemelere konu olmuş ve yakın dönem zamanımızda da pozitif bilimcilerin özellikle insan beyni üzerinde yaptıkları çalışmalarla gündeme gelmiştir. Bu çalışmanın kapsamı özgür iradenin varlığının tartışılması için hiç uygun değildir dolayısıyla daha derinlikli bir şekilde irdelenmesine de gerek görülmemektedir. Hukuk felsefesi tarihinde özgür irade probleminin kadim bir tartışma yarattığını söylemek gerekir. Hatta bu tartışmanın insanlık tarihi kadar eski olduğu söylenebilir. Hukuk felsefesi bağlamında bir giriş için bkz.: **Güriz, Adnan** (2014) Hukuk Felsefesi, 10. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi, s. 78-104.

kuk düzeni sözleşme özgürlüğünü varsaymadığı an meşruiyeti sorgulanabilir hale gelecek, belki de varlık nedenini kaybedecektir. Dolayısıyla özgür irade varsayımının, hukuk düzeni için *a priori* olduğu kabul edilmelidir.

Sözleşme özgürlüğü ve irade özgürlüğünün bir sonucu olarak özel hukuk mantığı, taraflardan birinin diğerine göre maddi anlamda eşit olmama durumlarını göz önüne almaz; onun için asıl olan tarafların hukuk önünde eşitlikleridir[46]. Liberal özgürlük anlayışının temelde sınıflı toplumu ve dolayısıyla ekonomik anlamda dezavantajlı olma durumunu sabit bir veri olarak işlemesi aslında özel hukukun içsel çelişkilerini de yansıtır[47]. Bu vesileyle hukuki eşitliğin, özellikle Fransız Devrimi ile başlayan esaslı dönüşüm sürecinde önemli bir toplumsal/hukuksal ilke olduğunu unutmamakla birlikte, toplumdaki maddi eşitsizliklerin maskelenmesinde önemli bir işlev taşıdığı özellikle belirtilmelidir. Hukuk önünde eşitliğin, yurttaşlık düşüncesiyle paralel bir şekilde ve feodal statüye dayanan toplumsal ilişkilere nazaran daha ileri bir anlayış içerdiği mutlaka kabul edilse dahi, maddi hayattaki eşitsizlikleri maskeleyici işlevi göz ardı edilmemelidir. İşte böyle ideolojik bir işleve de sahip olan hukuki eşitlik, kapitalist toplumsal formasyonda mevcut sınıfsal farklılıkları perdeleyerek ve üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi ile meşrulaştırılması görevini de yerine getirmektedir[48].

Çoğu konudaki 'rasyonel seçim'leriyle yalnızca kendi tatminine adanmış özerk birey[49] kurgusu, aslında Batı düşüncesinde birtakım toplumsal ilişkilerin değişmesiyle insan doğasına atfedilmiştir. Sözleşme hukukuna dayanağını veren

---

Özgür irade ve hukukta sorumluluk ilişkisini yakından inceleyen yakın zamanlı Türkçe literatürdeki önemli bir eser için bkz.: **Şahin Ünver, Fatma Süzgün** (2018) Hukuk Felsefesinde İrade Serbestliği ve Sorumluluk, 1. Baskı, Ankara, Astana Yayınları.

46 **Dural, Mustafa/Sarı, Suat** (2011) Türk Özel Hukuku Cilt: 1 (Temel Kavramlar) Medeni Kanunun Başlangıç Hükümleri, İstanbul, Filiz Kitabevi, s. 12.

47 **Sever, Dilşad Çiğdem** (2015) "İdeolojik Bir Kavram Olarak Hukuki Eşitlik", Erdağı, Bora (Editör), Liberal Hakların, Hukukun ve Devletin Sınırları, 1. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları, ss. 29-59, s. 32.

48 **Sever**, s. 55.

49 **Sahlins, Marshall** (2008) Western Illusion of Human Nature, 1. Baskı, Chicago, Prickly Paradigm Press (Çevirenler: Ayhan, Emine/Demirsü, Zeynep (2021) Batı'nın İnsan Doğası Yanılsaması, 2. Baskı, İstanbul, BGST Yayınları) s. 10.

bu bireyci[50] ve iradeye dayalı kurgunun hukuk düşüncesindeki çıktısı elbette, özgürce hukuki ilişkilere girebilen ve bu sebeple sonuçlarına katlanmakla yükümlü olduğunu bilen atomize hukuk öznesidir. İşte bu özneyi var eden, hukuk düzenine içkin sözleşme özgürlüğü mitidir. "*Hukukçuların bu aynı yanılsaması, bireylerin -örneğin sözleşmeler yaparak- birbirleriyle ilişki içine girmelerinin hukukçular açısından olduğu kadar genel olarak her yasa açısından da tamamen rastlantısal oluşunu ve bu ilişkileri, özgür iradeye bağlı olan ve içerikleri tamamen tarafların bireysel keyfiyetine dayanan ilişkiler olarak kabul edişlerini açıklar.*"[51]. Bu nokta, çalışma açısından oldukça kritik pozisyondadır. Zira sözleşme kurgusunun esas anlamı, iki tesadüfî irade beyanı arasındaki anlaşmadan doğan hukuki form değil, meta mübadele ilişkilerinin, yani metanın piyasada mübadele ve dolaşım zorunluluğunun zorunlu bir sonucu olduğudur. Dolayısıyla bir zorunluluk ilişkisi, hukuksal kurguda olumsallık mertebesine indirgenmektedir. Bunun nedeni şudur: Meta sahiplerinin nesneler üzerindeki iradesinin karşılıklı rızaya dayalı sözleşme formu aracılığıyla bağlanma dışında bir seçeneği yoktur. Paşukanis de bu noktaya dikkat çekmiştir, kısa bir açıklamadan sonra doğrudan Kapital'e atıfta bulunmuştur, aktarmak gerekirse: "*Bu şeyleri meta olarak birbirlerinin karşısına çıkarmak için, bunları ellerinin altında bulunduran kimselerin birbirlerinin karşısında iradeleri bu şeylerde tezahür eden kişiler olarak yer almaları gerekir; böylece, biri ancak diğerinin iradesiyle, yani her biri ancak her iki tarafın katıldığı bir irade beyanıyla, kendi metasını elinden çıkararak yabancı metanın sahipliğini elde eder. Bu nedenle, bu kimselerin karşılıklı olarak birbirlerini özel meta sahipleri olarak kabul etmeleri zorunludur.*"[52]. İşte burada hukuk biçimi, mantıksal olarak birincil kabul edilen başka bir kategoriyle asimetrik bir ilişki içinde konumlandırılmaktadır[53]. Hukuki

---

[50] **Cotterrell**, s. 170-171.

[51] **Marx, Karl/Engels Friedrich** (1958) Die Deutsche Ideologie, 3. Baskı, Berlin, Dietz Verlag (Çevirenler: Ok, Tonguç/Geridönmez, Olcay (2013) Alman İdeolojisi, 2. Baskı, İstanbul, Evrensel Basım Yayın) s. 67.

[52] **Marx**, s. 93; **Paşukanis**, s. 114. Doğrudan alıntıda Karahanoğulları'nın Paşukanis çevirisini değil, Kapital'in Türkçe çevirisini kullandım.

[53] **Wilen, Carl** (2023) "Why Pashukanis Was Right: Abstraction and Form in The General Theory of Law and Marxism", Capital & Class, C. 49, S. 1, ss. 1-23, s. 10.

özne biçiminin hukuk önünde eşitlik ve özgür iradeye dayalı olarak kuruluşu, aslında meta biçiminin hukuk biçimi içerisindeki rolünü de tanıtlamaktadır[54]. Görüldüğü üzere, mübadele ilişkilerinin doğabilmesi ve gelişebilmesi için sözleşme bir form olarak zorunludur.

Bu zorunlu ilişkinin varlığı, fiziksel zor olmaksızın sürdürülemez. Her ne kadar çalışmanın değerlendirme kısmında Paşukanis'in kuramında zor unsurunun zayıf olduğu savunulsa da bu, Paşukanis'in yaklaşımında zorun hiç olmadığı anlamına gelmez. Norrie, Warrington'ın Paşukanis eleştirilerine verdiği cevapta bu hususa değinmiştir. Ona göre, meşru şiddet tekeline sahip bir hukuk aygıtı olarak devletin bizzat varlığı, meta sahipleri arasındaki bu uyumlu ilişkinin tarihsel düzlemde pek az karşılık bulduğunun yeterli göstergesidir. Nitekim Norrie, hukukta zorun kurucu işlevine kanıt olarak Paşukanis'in kitabındaki "Hukuk ve Devlet" bölümünün ilk satırlarını göstermektedir[55]: "*Ticaretin kökeninde silahlı soygunu dışlamaması gibi, hukuksal ilişki de "doğası" gereği bir barış durumunu önceden varsaymaz; fakat tersine onunla at başı gider*"[56].

Sözleşme özgürlüğü ve formunun bugün ilgili hukuksal ve toplumsal ilişkilerde tekrar popülerliğini kazandığını söylemek mümkündür. Eşitsiz tarafların varlığını kabul ederek sözleşme ilişkisine giren zayıf tarafı koruyucu bir mekanizma oluşturan 20. yüzyıl politikalarından geri çekilme yaşandığı tespiti yanlış olmayacaktır. Özellikle neoliberal politika setlerinin fordist üretim sürecinin aleyhine olacak şekilde 1980'li yıllardan itibaren uygulanmaya başlanması ve 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle beraber çok kutuplu dünyanın erozyona uğraması hukuksal ilişkilerdeki bireyciliğin, özgür iradenin başat belirleyiciliğinin, kendi kaderini tayin edebilme düşüncelerinin tekrar revaçta olmasına yol açmıştır. Piyasa merkezli yaşanan bu gelişmeler, yurttaşların sosyal/hukuki güvencelerinden uzaklaştığı, adeta 'kendi kaderlerine' terk edildiği bir müşterileşme sürecini ortaya çıkarmıştır. Bu anlatılan süreç, özel hukukun kamu huku-

---

54 **Wilen**, s. 12; **Norrie, Alan** (1982) "Pashukanis and the 'Commodity Form Theory': A Reply to Warrington", lnternational Journal of the Sociology of Law, S. 10, ss. 419-437, s. 426.

55 **Norrie**, s. 424-425.

56 **Paşukanis**, s. 137.

kuna baskın çıkıp sözleşme özgürlüğünün (hukukunun da) hukuksal ilişkilerde mutlak bir yaklaşım mertebesine yükseltilmesiyle gerçekleşmiştir[57]. Kanaatimizce bu hususun en güncel çıktısı Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri aracılığıyla, kişinin kendi hakkındaki olaylar üzerinde kendisinin karar vermesinin daha iyi bir yol olduğu anlatısının uyuşmazlık çözümünde kişinin özgür iradesine tanınan rolün ön plana çıkarılmasıdır[58].

## II. PAŞUKANİS'İN YAKLAŞIMININ ANAHATLARI

### A. META BİÇİMİ-HUKUK BİÇİMİ BENZERLİĞİ

#### 1. Genel Olarak

Marx, Kapital'in ilk cildini kaleme alırken meta ile başlamıştır. Kitap şöyle başlamaktadır: "*Kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği, "muazzam bir meta yığını" olarak görünür; bunun basit biçimi tek bir metadır*"[59]. Dolayısıyla anlatılacak hususların daha iyi kavranması için öncelikle yaklaşımın esaslı unsurlarından olan meta biçimi-hukuk biçimi ilişkisine ve sonrasında meta fetişizmiyle paralel olarak hukuk fetişizmine göz atmak gerekir.

Kabaca bir tabirle alım-satıma tabi olan nesneleri ifade etmek için 'meta' ifadesi kullanılmaktadır. Bu nesne bir karpuz, bir böbrek, bir güzellik yarışması birincisi, bir taşınmaz, bir miktar para veya -kapitalist üretim tarzında bir yenilik olan- emek-gücü olabilir. Dikkat etmek gerekir ki meta üretimine antikiteden ortaçağ uzanan zamansal yelpazede rastlanır; ancak o dönemlerin hâkim üretim tarzı gereği meta üretimi genel bir biçim değildir. Bununla birlikte kapitalizmde karakteristik olanın genelleştirilmiş meta üretimi olduğu ifade edilebilir.

---

[57] **Kars Kaynar, Ayşegül** (2017) "Neo-liberal Dönemde Hukuk ve Neo-formalizm Tartışmalarına Bir Giriş", İktisat Dergisi, S. 536, ss. 34-49, s. 40; **Özdek**, s. 82.

[58] Ayrıntılı bilgi için bkz. **Yücekaya, Burak** (2021) Hukukun Piyasalaşma Uğrağı Olarak Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri ve Arabuluculuk Kurumu (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 76-97.

[59] **Marx**, s. 49.

Birinci derecede gerekli bir nesne (ekmek, giyecek), lüks bir tüketim nesnesi (mücevherat), veya bir üretim aracı (makine, toprak) meta olabilir[60]. Meta üretimi, henüz genelleşmiş bir nitelik kazanmamış haliyle en ilkel topluluklar da dâhil olmak üzere tüm toplum biçimlerinde gözlemlenebilir; ancak bu üretim tarzının aşırı ölçüde yaygınlaşıp belirleyici konuma yükselmesi, kapitalist üretim ilişkileriyle birlikte gerçekleşmiştir[61]. Dolayısıyla emek gücünün meta niteliği kazanmasının toplumsal ölçekte yaygınlık kazanması da ancak kapitalist üretim tarzı koşullarında mümkün hale gelmiştir[62]. Bu açıklamalar ışığında daha geniş bir şekilde tanımlamak gerekirse meta; toplumsal bir ihtiyacı karşılayan, mübadele maksadıyla özel bir emek gücü tarafından üretilen ve bundan dolayı, üretimi için toplumsal olarak gerekli zamanla tanımlanan ve en önemlisi bir mübadele değeri mutlaka bulunan nesnedir[63]. Bu kapsamda belirtmek gerekir ki çalışmanın odağı, her meta değil; toplumsal yaşamın sürdürülebilirliği için gerekli nesnelerin üretim sürecindeki metalara ilişkindir. Yani bir böbrek, bir tek taş yüzük veya bir güzellik yarışması birincisi elbette piyasa ekonomisinde alınıp satılabilir bir nesne haline gelebilir ancak bunların maddi yaşamın üretim süreciyle doğrudan bir ilgisi yoktur. Paşukanis'in de üzerinde durmak istediği temel husus en genel haliyle bir meta olarak emek gücüdür. Emek gücünün mübadelesi olmaksızın, kapitalizm en önemli unsurlarından birini kaybetmiş olacaktır.

Aşağıda meta fetişizmi - hukuk fetişizmi bağlantısının kurulmasında oynayacağı kilit rol itibariyle kısaca metanın çelişik birliğini oluşturan kullanım değeri, mübadele değeri ve değerden bahsetmek gerekir[64]. Kullanım değeri, metanın, insanın şu ya da

---

60 **Nikitin, P.** (1966) Principes D' Économie Politique, 1. Baskı, Moskova, Editions du progrés (Çeviren, Konur, Hamdi (2012) Ekonomi Politik, 10. Baskı, Ankara, Sol Yayınları) s. 46.

61 **Sweezy, Paul M.** (1981) Four Lectures on Marxism, 1. Baskı, New York, Monthly Review Press (Çeviren: Öncel, Tuncel (2009) Marksizm Üzerine Dört Ders, 1. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap) s. 38.

62 **Sweezy**, s. 38.

63 **Bensussan, Gérard/Labica, Georges** (1982) Dictionnaire Critique du Marxisme, 1. Baskı, Paris, Quadrige/PUF (Çeviren: Yalçıntoklu, Volkan (2016) Marksizm Sözlüğü, 1. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap) s. 662.

64 Literatürde sıklıkla değer ile mübadele değerinin birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Aslında bu durum oldukça normaldir çünkü ekonomi-politik üzerine yoğunlaşmayan ve ko-

bu gereksinimini karşılama özelliği olarak tanımlanır[65]. Kendi başına ele alındığında ekonomi-politiğin konusu olamaz[66]. Değer ise kapitalist toplumun en toplumsal biçimi, metaların mübadele edilebilirliğini ifade eden ve meta içinde maddeleşen toplumsal emektir[67]. Tarihin sadece belli bir bölümünde emeğin ürünleri aynı zamanda bir değer biçimini kazanır[68]. Mübadele değeri ise aslında bir nicel oran, değerin olgusal biçimidir[69]. Dikkat edilmesi gerekir ki, değer, ancak mübadele sürecinde, yani mübadele değeri arasında, bir meta ile başka bir meta karşı karşıya geldiğinde kendini gösterir[70]. Burada kapitalist sistemin gizi görülebilir. Mübadele değeri aslında piyasada görülebiliyorken (fenomenal), değer görünmezdir. Birisi öz, diğeri görünüşü oluşturur diyebiliriz. İşte değerin bu soyut ve görünmez boyutu, bizi metanın fetiş niteliğine götürecek en önemli özelliğidir. Balbus da hukukun fetiş niteliğinden bahsederken hukukun bu gerçek hayattaki ilişkileri gizleme/maskeleme işlevinden yola çıkacaktır.

## 2. Meta Fetişizmi ve Hukuk Fetişizmi

"*Öznel hak biçimi kazanan egemenlik alanı, emek ürününe değer atfedilmesi gibi bireye atfedilen toplumsal bir olgudur. Meta fetişizmi hukuk fetişizmiyle tamamlanmaktadır*"[71].

Konumuz bağlamında kısaca metanın fetiş niteliğinin ne olduğundan da bahsetmek gereklidir. Fetişizm aslında tanımlama kaynaklarını dinsel ve psikanalitik olmak üzere iki kaynaktan almaktadır ve bu tanımlamaların üzerinde ortaklaştıkları özellikleri vardır: Bunlar fetişin bir nesne olduğu, bir fonksiyona

nuya dair temel okumalarla yetinen kişilerin anlatılanı kavraması oldukça zordur. Bunun temel sebebini kitabın dilinin ağır olmasının yanında Marx'ın da kitapta belli bir yere kadar bu kavramları birbirinin yerine kullanmasıdır. Bkz: **Savran, Sungur** (2012) "Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm", Satlıgan, Nail/Savran, Sungur/Tonak, E. Ahmet (Editörler), Kapital'in İzinde, 1. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap, ss. 91-133, s. 107.

65 **Nikitin**, s. 46.

66 **Savran**, s. 101.

67 **Nikitin**, s. 49; **Savran**, s. 107.

68 **Savran**, s. 100.

69 **Nikitin**, s. 47; **Savran**, s. 107.

70 **Nikitin**, s. 53.

71 **Paşukanis**, s. 118.

sahip olduğu, altında bir yoksunluk barındırdığı ve fetişleştirme sürecinin bir idealleştirme içerdiğidir[72]. Benzer şekilde, metanın üretim sürecinde de idealleştirme, nesneleştirme ve metanın maskeleştirme işlevi söz konusudur.

Yukarıdaki açıklamalara paralel olmak üzere; kapitalist tarzda üretimde insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin aldığı biçim, kendi ürettikleri metaların arasındaki bir ilişkidir[73]. Burada insanlar arasındaki ilişkiler, bizzat onlar tarafından üretilen nesnelerin arasındaki ilişkilerin arkasında maskelenmiş olarak bulunurlar[74]. Metalar bu toplumsal ilişkileri dolayımladığından bunları perdeler, gözden gizler ve meta fetişizminin ikinci yönü burada karşımıza çıkar: metalar üreticiler için bağımsız, üzerinde egemenlik kurulamayacak bir dünya oluşturur[75]. Bir başka deyişle, metanın insani kökeniyle olan ilişkisi perdelenmiştir. Burada insanlar emeklerinin ürünleri üzerinde denetim kullanamayan ve bu nedenle kendi yaşamlarını bilinçli biçimde belirleme konumunda olmayan varlıklara dönüşmektedir[76]. Dolayısıyla insan ürettiği metadan soyutlanır, kendi emeğine yabancılaşarak kendi gerçekliğini yitirir[77]. Metalar dünyası (piyasa), tek tek üreticilerin biçimsel bağımsızlığını ortadan kaldırarak onları kendine bağımlı kılar ve egemenliğini bütün ağırlığı ile doldurur[78]. Piyasada gerçekleşen metaların mübadelesi de aslında emeklerin mübadelesidir[79]. Bu durum insan ilişkilerinin meta mübadelesine indirgenmesinin doruk noktasıdır[80].

---

72 **Koloş, Umut** (2012) "Hukuka Bakışta Başka bir Boyut: Hukuk Fetişizmi", Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, S. 24, ss. 119-136, s. 125.

73 **Savran**, s. 104.

74 **Nikitin**, s. 66.

75 **Savran**, s. 104.

76 **Shoikhedbrod**, s. 68.

77 **Akman, Şefik Taylan** (2012) "Yabancılaşma ve Hukuk", Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 2, ss. 108-115, s. 110.

78 **Savran**, s. 105; "*Mübadelede bulunanların kendi toplumsal hareketleri, onlar için, şeylerin bir hareketi biçimine sahiptir ve şeyleri denetlemek yerine, onlar tarafından denetlenirler*", **Marx**, s. 86.

79 **Savran**, s. 105.

80 **Collins, Hugh** (1982) Marxism and Law, 1. Baskı, Oxford, Oxford University Press OUP (Çeviren: Tuna, Umre Deniz (2016) Marksizm ve Hukuk, 2. baskı, Ankara, Dipnot Yayınları) s. 145.

Bu açıklamaların yanında fetişizm olgusunun da yoğun bir şekilde mistisizm içerdiği iddia edilebilir. İşte meta fetişizmi, metanın mistik özelliklerini belirtmede ve açıklamada Marx'ta ve sonrasında Marksist literatürde iyi bir aracı rolünü üstlenmiş, üretim ve mübadele sürecinin işleyişinin ortaya çıkarılmasında önemli bir rol oynamıştır. Meta da bu anlatıda doğallık seviyesinde görülmüş, insan emeğinden bağımsız bir nesne mertebesine yükselmiştir. Hatta burada, insanın kendi emeğinin ürününün kendisini egemenliği altına alması bağlamında yabancılaşma kuramının da ayak sesleri duyulmaktadır[81]. Hatta meta fetişizmi, Marx'ın gençlik döneminden olgunluk dönemine geçerken yabancılaşma kuramını terk etmediğine dair kabullerin başlıcası olarak gösterilmektedir[82].

Meta fetişizmi için giriş mahiyetindeki bu açıklamaların yeterli olduğunu düşünmekteyiz. Çalışma iktisadi ve/ya sosyolojik bir çalışma olmadığı için daha fazla ayrıntıya inilmesine gerek yoktur. Zaten yapılan açıklamalar hukuk fetişizmi için bir ön hazırlık kapsamında düşünülebilir. Hukuk fetişizmi Collins'in gayet yerinde belirttiği üzere çeşitli anlamlara sahiptir. Bunlardan en yaygın olanı hukuk düzeninin yokluğunun toplumu anarşiye ve kaosa sürükleyeceği iddiasındaki absürt boyuttur[83]. Toplumsal yaşamın ancak hukuk düzeniyle ayakta tutunabilecek oluşu aslında devletin kökenini toplumsal sözleşmede bulan düşünürlerin doğal durum varsayımlarına kadar dayanmaktadır. Hukukun yüceleştirilmesinin en ileri seviyesi olan bu yaklaşımın, çalışmanın ilk kısımlarında da görüldüğü üzere, insan doğasını açgözlü, kendi çıkarını gözeten bencil bir varlık olarak varsayan Batı merkezli düşünce yapısının kaçınılmaz sonucu olduğu söylenebilir. Zaten bu tarz bir yaklaşım liberal siyaset felsefesinin kurucu unsurudur[84]. Hukuk fetişizminin diğer bir anlamı toplumsal kuralların bütün

---

81 **Savran**, s. 105.

82 **Doğan, Kaan** (2023) Karl Marx'ın Erken Dönem Düşüncesinde Hukuk ve Yabancılaşma (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, s. 57.

83 **Collins**, s. 147.

84 **Collins**, s. 22.

biçimlerinin hukuk olarak tanımlanabileceği algısıdır[85]. Buna göre hukuki kurumlar bir toplumsal organizasyonun önemli bir bileşeniyse o zaman bu organizasyonu tesis etmeye yardımcı örf-adet kuralları gibi diğer bileşenlere de kanun gibi muamele edilmelidir[86]. Fark edileceği üzere Marksizmin hukuka yönelik fetiş iddiasının üzerinde odaklandığı meselenin bu olmadığı açıktır. Çünkü burada temel-üstyapı diyalektiği temelli bir açıklama olmadığını söyleyebiliriz. Esas olarak Marksist temelli hukuk fetişizminin anlamı ise meta fetişizminin hukukun biçimi ve içeriği üzerindeki yaptığı etkinin incelenmesidir[87]. Çünkü hukuk fetişizmi dolayımıyla hukuk sisteminin güçlerinin kaynağı belirsizleşir ve hukuk sisteminin özerk bir yapı olduğu izlenimi yaratılır[88]. Bu izlenim, tıpkı metaların üretim sürecinde olduğu gibi, hukuk sistemini insandan, üretim ilişkilerinden, tarihten ve toplumsallıktan bağımsız, toplumların üzerinde asılı duran bir kurallar ve -Dworkin'ci ifadeyle- ilkeler yığını olarak sunar. Meta biçimi gibi hukuki biçimin de bireyin iradesinden bağımsız olarak var olduğu anlatısı burada kritiktir[89]. İkisi de, kendilerini doğuran somut, tekil toplumsal ilişkiden bağımsızmış gibi görünmektedir[90].

Meta biçiminin mantığı ile hukuk biçiminin mantığı arasındaki ilişki, Paşukanis'in de işaret ettiği üzere, rastlantısal bir benzerlikten ziyade yapısal bir türdeşliğe dayanmaktadır. Her iki biçim de, görünüşte birbirine indirgenemez olan unsurları evrensel bir eşdeğer aracılığıyla eşitleme işlevi görür: Meta biçimi, niteliksel olarak farklı metalar ile bu metaların üretiminde harcanan emeği ortak

---

85 **Collins**, s. 148.

86 **Collins**, s. 148.

87 **Collins**, s. 149.

88 **Wacks, Raymond** (2015) Understanding Jurisprudence, 1. Baskı, Londra, Oxford University Press, (Çevirenler: Şahin Ünver, Fatma Süzgün/Ünver, Serdar (2022) Hukuk Kuramını Anlamak: Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramına Giriş, Ankara, Astana Yayınları) s. 301.

89 **Warrington, Ronnie** (1981) "Pashukanis and the Commodity Form Theory", International Journal of Sociology of Law, S. 9, ss. 1-22 (Çeviren: Dinçer/Mehmet Evren "Paşukanis ve Meta Biçimi Teorisi" ss. 117-143 (2017) Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Yelkenci, Taner (Editör), Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları) s. 128.

90 **Özeler Sezici, Neslihan** (2024) Hukukta Madde ve Form Dikotomisi, 1. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları, s. 59-60.

bir değer ölçüsünde eşitlerken; hukuk biçimi ise farklı toplumsal ve maddi koşullarda bulunan hukuki öznelerin hak ve yükümlülüklerini soyut bir eşitlik düzleminde düzenlemektedir[91]. Hukuki biçimin yarattığı fetişizmin insanlar arasındaki maddi özsel eşitsizliğe dair 'körlüğü'; meta biçiminin kullanım değeri ve değeri arasındaki özsel farka dair körlüğüne denktir[92]. Yukarıda kullanım değeri ile değer hakkındaki açıklamalarımızın sebebi burada kurulan bağlantının daha iyi anlaşılmasına yönelikti.

Bu bakımdan meta fetişizmi ile hukuk fetişizmi, kapitalist üretim tarzı altında insanların önce soyutlamalara indirgenip ardından kendi yaratımları tarafından tahakküm altına alındığı tersyüz edilmiş, "başaşağı" bir varoluş biçiminin birbirinden ayrılmaz iki yönünü oluşturmaktadır[93]. Meta üretimi dünyasında -yukarıda bahsettiğimiz- değer (eşitsiz sömürü ilişkileri) mübadele değeri biçiminde gizlenirken; hukuk dünyasında üretim koşullarının gereği olarak gerçek hayatta eşitsiz olan kişiler, soyut hukuki eşitlik (bağlantılı olarak özgürlük) örtüsü altında gizlenirler. Bir başka deyişle, nasıl ki meta biçimi, içindeki soyut toplumsal emek zamanı (değeri) gizlemekte ve bizim fiyat olarak karşılaştığımız mübadele değeri ile görünmekteyse; modern hukuk sistemi de sınıf antagonizmasını ve dolayısıyla eşitsizliği (değer ilişkisini) gizleyip, herkesi özgür ve eşit yurttaşlar (soyut hukuki biçim) olarak sunmaktadır. Hukuk, en genel ifadesiyle, bu eşit ve özgür mübadele biçimini garanti altına alır ve meşrulaştırır.

## B. PAŞUKANİS'İN TEORİSİ BAĞLAMINDA HUKUKİ ÖZNE

Buraya kadar yapılan açıklamalar, özel olarak Paşukanis'in ve genel olarak Marksist teorinin, kapitalist üretim tarzına dayalı burjuva hukuk düzenlerinde hukuki öznenin kuruluşuna ilişkin kapsamlı tespitler ortaya koyduğunu gös-

---

91 **Beirne, Piers/Sharlet Robert** (1982) "Pashukanis and the Socialist Legality": Beirne, Piers/Sharlet, Robert (Editörler), Marxism and Law, 1. Baskı, New York, Wiley (Çeviren: Ünsalan, Fehmi "Paşukanis ve Sosyalist Yasallık" ss. 149-173 (2017) Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Yelkenci, Taner (Editör), Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları) s. 151.

92 **Warrington**, s. 128.

93 **Balbus, Isaac** (1977) "Commodity Form and Legal Form: An Essay on the "Relative Autonomy" of the Law", Law & Society Review, C. 11, S. 3, ss. 571-588, s. 584.

termektedir. Ancak yine de Paşukanis'in yaklaşımının tam anlamıyla anlaşılabilmesi için kendisinin kitabında da bir bölüm ayırdığı konuya ayrıca değinmek gerekir.

"*Her tür hukuksal ilişki özneler arası bir ilişkidir. Özne hukuk kuramının en küçük birimi; en basit ve bölünemez unsurudur*"[94]. Paşukanis ile paralel olarak Özdemir'e göre de hak süjeleri hukuk dünyasının atomlarıdır[95]. Gerçekten de birey, liberal hukuk düzenlerinin nesnesi değil öznesidir.

Paşukanis'e göre meta sahibinin içinde yer aldığı ve onu belirleyen üretim ile mübadele ilişkileri bütünü, bu kişinin hukuk alanında bir hak öznesi olarak tanınmasını zorunlu kılar[96]. Paşukanis insanların yalnızca hukuki birer özne olmadığını aynı zamanda nesne konumuna indirgenerek ortada bir ikilik yaratıldığını belirtir. Toplumsal yaşamda insanların bir yandan biraz önce yukarıda bahsettiğimiz gibi şeyleşmiş/nesneleşmiş metalara yani nesnelerden ibaret bir ilişkiler toplamına, bir yandan da özne olarak tanımlandığı ilişkiler toplamına denk düştüğünü; bunun da toplumsal ilişkinin iki uyumsuz yeteneği barındırma başarısını gösterdiğini belirtir[97], iş sözleşmesine tabi çalışan bir işçi açısından örnek vermek gerekirse; işçi, sahip olduğu emek-gücünün piyasada alım satıma tabi olması bakımından bir nesne, işvereniyle sözleşme ilişkisi kurabilme becerisi sebebiyle de öznedir. Böylece işçinin hukuksal özne olmasıyla biçimsel eşit konumu tamamlanır. Kapitalist üretim sürecinde maddi anlamda zayıf olmasına rağmen hukuki anlamda eşit hale getirilmesini Paşukanis sade bir şekilde şöyle özetlemektedir: "*Kendi iradesi dışında değer yasası biçiminde doğan iktisadi ilişkiler karşısında köle tabiiyetine düşen iktisadi özne, bir nevi telafi niteliğinde olmak üzere, hukuksal özne olarak garip bir armağan kazanmaktadır: Kendisini diğer mal sahipleri karşısında tamamen özgür ve eşit hale getiren hukuken tanınmış bir irade*"[98].

---

94 **Paşukanis**, s. 109.

95 **Özdemir, Ali Murat** (2008) Sözün Mülkiyeti, 1. Baskı, Ankara, Dipnot Yayınları, s. 195.

96 **Çelebi/Özdemir**, s. 80.

97 **Paşukanis**, s. 113.

98 **Paşukanis**, s. 114.

Paşukanis hukuki öznenin ortaya çıkma sürecini tarihsel olarak şöyle kategorize etmektedir: Nasıl ki gelişkin meta mübadelesi işlemleri feodal ilişkilerin çözülüp kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkması ile başlamışsa, hukuksal özne de kendi varlık koşullarını savunabilme yeteneğine sahip insanların (geniş aile, kabile, klan) yerini almıştır[99]. Özgür iradeye sahip özgür, eşit (ve egemen) özne, kendi kararlarını kendisi alacaktır. Artık düello yerini mahkemeye, savaşın tarafları yerini davalı ve davacıya bırakmıştır.

Paşukanis'e göre hukuki öznelerin özgür ve eşit birey olarak tüm insani özelliklerinden soyutlanmış bir biçimde mübadele ilişkilerine girebilmesi, piyasa çevresinde iradelerinin uyuşması ile gerçekleşir[100]. Burada teorinin önemli noktası; mübadele işleminin gerçekleşebilmesi için hukuki öznelerin birbirlerinin mülkiyet haklarına, daha geniş bir anlamda mülk devredebilme haklarına karşılıklı saygı duymaları gerekliliğidir[101]. Aksi halde ortada meta mübadelesinden, bununla paralel olarak hukuki öznenin varlığından söz edilemeyecektir[102]. Paşukanis, bu karşılıklı saygının, bir ilişki olarak sözleşme formunda ortaya çıktığını ileri sürer. Bir başka deyişle, sözleşme, hukuk fikrinin kurucu unsurudur ve hukuksal anlamda özneyi sözleşme dışında ölü bir soyutlama olarak nitelendirmektedir[103]. Yine hukuki özne ve mülkiyet arasındaki ilişkiye dair tespitlerinde Paşukanis mülkiyeti kapitalist üretim ilişkileri içerisinde değerlendirirken şu saptamada bulunmuştur: "*Hukuksal anlamda mülkiyet, [...] mübadelenin ancak insanların malik maskesini takınmaları ile mümkün olması nedeniyle doğmuştur.*

---

99 **Paşukanis**, s. 119.

100 **Özenç, Berke** (2014) Hukuk Devleti: Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 139.

101 **Collins**, s. 161.

102 Dikkat edilmelidir ki aynı yaklaşımın liberal versiyonu John Locke'ta da bulunmaktadır. Özellikle hukuki öznenin ve buna bağlı hakların, hukuki tanımlama sürecinden önce var olan "ön-hukuki" bir özneye indirgenmesinin, hukukun özgül etkilerini silerek onu bağımsız bir analiz nesnesi olmaktan çıkardığına dair dikkat çekici bir yaklaşım için bkz. **Hirst, Paul** (1979) On Law and Ideology, Londra, Palgrave Macmillan, s. 157-163. Bu perspektif içerisinden, hukukun hukuk özneleriyle ilişkisi basit bir tanıma ilişkisidir. **Özdemir**, s. 196.

103 **Paşukanis**, s. 122.

*"Mallara sınırsız tasarruf etme yetkisi", metaların sınırsız dolaşımının yansımasından başka bir şey değildir*"[104].

Hukuki öznenin, meta sahibi öznenin hukuki karşılığı olarak biçimlendiğini söylemek gerekir. Burada, ana akım hukuksal kurguda meta sahibi hukuksal öznenin "özgür", "egemen", "eşit" insan taşıyıcılar arasındaki ilişki olarak kuruluşu, "hukuki biçim" aracılığı ile düzenlenmektedir[105]. Bu öznelerin "özgürlük", "egemenlik" ve "eşitlik" momentleri, Paşukanis'in işaret ettiği anlamda hukuk öznesinin soyut karakterinden türemektedir. Buna göre özgürlük, meta sahibinin elindeki metayı herhangi bir başka meta ile mübadele edebilme yetisi olarak belirlenirken; egemenlik, söz konusu meta üzerinde tasarruf ve denetim hakkının hukukî biçimde tanınmasına dayanmakta; eşitlik ise, hukuk öznesinin taşıyıcısı olduğu metanın evrensel eşdeğerin (kapitalist üretim tarzında bu evrensel eşdeğer pardır) soyut ölçütleri çerçevesinde değerlendirilmesinin zorunlu sonucu olarak ortaya çıkmaktadır[106].

Paşukanis iktisadi özne-hukuki özne birlikteliğine ahlaki özneyi de ekleyerek bu üçlünün meta üretim toplumunda insanın takarak ortaya çıktığı üç maske olduğunu ileri sürmektedir[107]. Ona göre herkesin herkesle eşit olduğuna dair ahlaki özneyi öne çıkaran felsefi sav, değer yasası temelindeki mübadelenin önkoşulundan başka bir şey değildir[108]. Paşukanis burada mübadele ilişkilerinin meşruiyetini sağlama bağlamında burjuva toplumunda ahlakla hukukun zorunlu iç içeliğine dair iddialı bir çıkarımda bulunmuştur. Hukuk felsefesi tartışmalarındaki ahlak-hukuk arasındaki kadim gerilimli ilişkinin bu açıdan ele alınmasının şüphesiz ufuk açıcı yanları bulunmaktadır. Demek ki hukuksal öznenin kuruluşu, iktisadi kaynağına ek olarak etik temelle de beslenmektedir. Çalışmanın bir önceki kısmında üzerinde önemle durulan meta fetişizmi ve hukuk fetişizmi bağlantısı, işte Paşukanis'e göre etik fetişizmle

[104] **Paşukanis**, s. 126.

[105] **Çelebi/Özdemir**, s. 80.

[106] **Çelebi/Özdemir**, s. 80.

[107] **Paşukanis**, s. 159.

[108] **Paşukanis**, s. 157-158.

tamamlanmaktadır. Hatta Paşukanis kapitalist dönemin mirasının aşılmasının meta fetişizmi ve hukuk fetişizminin yanında etik fetişizmini de ortadan kaldıracağı iddiasındadır[109].

Teorisinin mantıksal öncülünü oluşturan hukuki özne hakkında Paşukanis'in mülkiyetle kurduğu ilişki bunlarla sınırlı değildir. Biraz önce ifade edildiği gibi kendisi, feodalizmdeki mülkiyet ilişkileriyle, bu ilişkilerin kapitalist üretimdeki formuyla karşılaştırmasını yapmıştır. Özel mülkiyetin kapitalist meta ekonomisinden önce genel olmayıp özel ve tamamlanmamış bir nitelikte olduğunu ifade etmiştir. Böylelikle mülkiyetin nesnesine duyarsız hale geldiğini ve yine yukarıda belirtildiği gibi organik insan topluluklarıyla (kabile, klan, vs.) bağının koptuğunu öne sürmüştür[110]. Özel mülkiyetin kapitalist bir forma dönüşmesinin amacınınsa esasen kâr maksimizasyonu olup mevcut sermayenin bir biçiminden diğerine aktarılması özgürlüğü olduğunu iddia etmiştir.

## III. BİR DEĞERLENDİRME

Paşukanis'in genel bir Marksist hukuk teorisi yaratmak amacıyla yola çıkarak meta mübadelesi yaklaşımını Marksist dünya görüşünün hukuka yönelik oldukça kurak alanında geliştirerek önemli bir boşluğu doldurduğu şüphe götürmezdir. Hukukun kaynağına yönelik liberal siyaset felsefesinden kaynağını alan açıklamaların da ötesinde, özellikle ve en azından Marksizm kökenli çağdaşlarının sınıf araçsalcı analizlerinden sıyrılmayı başarabilmiş; esas odağını biçime vererek Marksizm'in kurucularının -eşyanın tabiatı gereği- ilgisiz kaldığı hukuk alanında farklı bir yön çizmiştir. Paşukanis'e göre hukukun kaynağını aldığı yer, ne doğal hukuk kuramında -ve onun çeşitli varyantlarında-, ne de ilgili ulus devletin yasama meclisinde çıkarılan yasanın ya da feodal dönemde pazaryerinin bağlı olduğu feodal lordun çıkardığı fermanın hukuki içeriğinde aranabilecektir[111]. Aksine Paşukanis'in geliştirdiği yaklaşım, hukukun kaynağını iktidarın iradesinin ötesinde görür, materyalist bakışa uygun olarak hukuku

[109] **Paşukanis**, s. 165.

[110] **Paşukanis**, s. 128.

[111] **Çelebi/Özdemir**, s. 79.

soyut, evrensel, tarih dışı, üstün ilkelere gönderme yaparak açıklamaz[112]. Çalışmada da defalarca tekrarlandığı üzere piyasadaki (pazardaki) mübadele ilişkileri ona göre hukuk kurallarının esas kaynağıdır. Bunların yanında hukuku üretim ilişkilerinden başlatmayıp meta mübadelesi ilişkilerine endekslemekle ve -çoğunlukla- bir sönümlenme meselesi yapması hasebiyle Paşukanis hem akademik hem siyasal yönden yoğun eleştirilere maruz kalmıştır[113].

Meta mübadelesi yaklaşımının daha çok özel hukukta sözleşme hukuku bakımından önem arz ettiği belirtilmelidir. Zaten bu çalışmada Paşukanis'in yaklaşımını genel bir hukuk teorisinden çok özel hukuk mantığıyla özdeşleştirmemizin temel sebebi budur. Özellikle sözleşme paradigmasının kapitalist üretim içinde metaların satışı için düşünüldüğü ve emek ile sermaye arasındaki toplu iş sözleşmesi, istihdam vb. hukuksal işlem türlerinin, ilgili toplumsal ilişkilerin çeşitliliğine rağmen mübadele ilişkilerine benzer hale getirildiği söylenebilir[114]. Ancak yukarıda da görüldüğü üzere Paşukanis neredeyse bütün hukuk kurallarının meta mübadelesinin yansımaları olduğunu ifade etmektedir[115]. Gerçekten de kapitalist üretimin *ethos*u, genelleştirilmiş meta üretimi ve bu metaların piyasada mübadeleye konu olmasıdır. Ancak modern devlet olarak kavramsallaştırılan yapı öyle karmaşık bir hâl almıştır ki toplumsal ilişkilerin hukuk aracılığıyla düzenlenmesinde meta mübadelesi ilişkilerinin tüm hukuk dallarını kapsayıcı etkisinden bahsetmek güçleşmiştir. Kanaatimizce bugün biraz eksik yönler barındıran bu yaklaşım, -özel hukuk alanında kabul edilen- haksız fiil, taşınmaz mülkiyeti ve ticari işletmeler gibi soyutlama düzeyi yüksek bir temelden (meta mübadelesi) çok, ufak ayrıntılardaki alanların dahi açıklanmasında eksik kalmaktadır[116]. Ancak hemen ifade edelim ki bu eksiklik dahi hukuk felsefesi yaklaşımlarının çoğunun cevap veremediği birçok hususun açıklanması için yeterli olmuştur ve daha sonraki açıklama çabaları için ise muazzam bir alan açmıştır.

---

[112] **Çelebi/Özdemir**, s. 81.

[113] **Çataloluk, Gökçe** (2021) Bir Hukuk Paradoksu Olarak Güven, 1. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayınları, s. 18-19.

[114] **Collins**, s. 150.

[115] **Collins**, s. 162.

[116] **Collins**, s. 150.

Paşukanis'in teorik alandaki bu görüşleri sadece teorik alanla sınırlı kalmamıştır. Özel hukuk alanını neredeyse bütünüyle piyasa ve mübadele ilişkileriyle bağlantılandıran Paşukanis'in, Sovyet hukuk düzenindeki etkilerinden birisi, teorik arka planıyla da tutarlı bir şekilde, devrimden sonra hukuk fakültelerindeki özel hukuk derslerini kaldırmak olmuştur[117]. Hatta etki kabiliyeti o kadar büyüktür ki 1920'li yılların sonuna doğru SSCB'de hukuk bilimi tamamen yok olma noktasına gelmiştir[118]. Bunu yapmasının sebebi hukuk düzenine içkin olan meta biçimini (mübadele değerinin hâkimiyetini) ortadan kaldırmak, böylece SSCB'nin hukuk düzenini kaynağını kamucu bir perspektiften alan sosyalist bir anlayış ve -deyim yerindeyse- tasfiye hukuku temelinde şekillendirmektir. Yalnız Paşukanis'in bağımsız bir şekilde böyle davrandığını iddia etmek yanlış olacaktır. Kansız denebilecek bir sosyalist devrimden sonra uzun süren kanlı bir iç savaş dönemi yaşayan Rusya'da, iç savaş bitip NEP şafakta gözükürken Lenin'in yeni medeni kanun tasarısı hazırlık çalışmalarında -Roma Hukuku atfını da es geçmeyerek- komisyonda sarf ettiği şu sözlerinin birebir aktarılması çalışmamız açısından elzem gözükmektedir: "*Yeni medeni kanun taslağı hazırlanıyor. P.C.J.'nin (Halk Adalet Komiserliği'nin) "akıntıya kapıldığını" gözlemliyorum. Oysa onun görevi akıntıya karşı yüzmektir. Görevi, yeni bir medeni hukuk yaratmaktır; eski, burjuva medeni hukuk anlayışını benimsemek değildir (daha doğrusu, bu anlayışı benimseyen eski ve dar kafalı burjuva hukukçular tarafından yanıltılmasına izin vermemelidir). […] yeni bir medeni hukuk, "özel" sözleşmelere ve benzeri ilişkilere dair yeni bir yaklaşım geliştirmelidir. Biz "özel" olan hiçbir şeyi tanımıyoruz; ekonomik alandaki her şeyi özel hukukun değil, kamu hukukunun konusu olarak değerlendiriyoruz. Yalnızca devlet kapitalizmine izin veriyoruz ve söylendiği gibi, bu alanın belirleyicisi biziz. Dolayısıyla görev, "özel hukuk" ilişkilerinde devlet müdahalesinin kapsamını genişletmek; devletin "özel" sözleşmeleri iptal etme yetkisini artırmak; medeni hukuk ilişkilerine [corpus juris romani'yi] değil, devrimci hukuk anlayışı-*

[117] **Hazard, John** (1951) "Introduction", Hazard, John (Editör), Soviet Legal Phiolsophy, 1. Baskı, Massachusetts, Harvard University Press, ss. xvii-XXxvii (Çeviren: Karahanoğulları, Onur "Tarihsel Deney: Ekim Devrimi Sonrası Sovyet Hukuk Kuramının Oluşumu" (2011), Praksis Dergisi, S. 10, ss. 279-300) s. 294.

[118] **Reich**, s. 193.

*mızı uygulamak; bunun nasıl akılcı ve kararlı bir biçimde yapılacağını örnek davalar yoluyla sistemli, ısrarlı ve tutarlı bir şekilde göstermek; bunu öğrenemeyen ya da anlamayı reddeden devrimci mahkeme üyelerini ve halk hâkimlerini Parti aracılığıyla teşhir etmek ve partiden ihraç etmektir.*"[119].

Henüz 1922 yılında, özel hukuk alanının neredeyse tamamen tasfiye edilerek kamu hukukunun içine eritilmeye çalışıldığı, bu doğrudan alıntıda açıkça görülmektedir. Bununla birlikte, burada hukukun ya da devletin sönümlenmesine yönelik herhangi bir izin varlığından söz etmek mümkün değildir. Tam aksine, oldukça yorucu bir iç savaş sonrasında kuruluşunu tamamlamaya çalışan ve coğrafi olarak çok geniş bir merkezi devletin var oluşunu sağlamlaştırmak adına, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinin hukuki boyutunun devreye girdiği söylenebilir.[120]

Paşukanis'in yaklaşımını biz burada sadece meta mübadelesi yönünden ele aldık. Ancak yer yer bahsettiğimiz gibi Paşukanis'in bir de hukukun sönümlenmesine yönelik öngörüsü ve beklentisi vardır. Makalede buraya odaklanılmasa da birkaç kısa yorumun da bu beklentiye dair yapılması gerekmektedir. Paşukanis'in yaklaşımı değerlendirilirken günün SSCB'sinin reel-politik şartlarına da bir yandan göz atmak gereklidir. Özellikle 1928 yılından itibaren uygulanmaya başlanan tarımda kolektivizasyon siyasasının da etkisiyle "tek ülkede sosyalizm" ve "sosyalizm aşamasında da hukukla devletin varlığını güçlü bir şekilde sürdüreceği" tezleri, Paşukanis'in dışlanmasından sonra kabul edilen, siyasal ve hukuksal kuramda sıkı sıkıya yerleşen yeni tezlerdir[121]. Burada şu hususun ayırdına varmak önemlidir; modern devlet (ister sosyalist ister kapitalist, çünkü her devlet formunda sınıflar varlığını sürdürecektir) ile hukuk birbirinden ayrı düşünülemeyecek, birbirlerine sıkıca bağlı iki kavram ve gerçekliktir. Üstelik 19. yüzyıl-

---

[119] İngilizceden Türkçe'ye çeviri ve köşeli parantez içindeki vurgu bana ait. **Lenin, Vladimir İlyich** (1924) Pyaly Vserossiisky syezd deyatelei sovetskoi yustitsii. Stenograficheskiy otchot (Fifth All-Russia Congress of Soviet Judiciary. Stenographic Report), 1. Baskı, Moskova (Çeviren: Rothstein, Andrew (1971) Collected Works, 1. Baskı, C. 36, Moskova, Progress Publishers) s. 563-564.

[120] Lenin'in 1923 yılının Mart ayında felç geçirmesinin ardından, sağlık durumu nedeniyle devlet yönetiminde geri planda kaldığını göz ardı etmemek gerekir.

[121] **Hazard**, s. 296.

dan itibaren modern devlette iktidarını elinde bulunduran egemen sınıf meşruiyetini ve egemenliğinin kaynağını esas olarak hukuka dayandırmıştır. Modern devletin varlığını sürdüreceği herhangi bir uzamda, hukukun da buna paralel olarak varlığını sürdüreceği söylenebilir. Özellikle bu hususa günümüzden yanıt vermek gereklidir. Neoliberal politika setleriyle ve 1990'lardaki küreselleşme dalgasıyla beraber ulus devletin varlığının sorgulanması bugünden geriye bakıldığında boşa çıkmış, hedeflenen deregülasyon uygulamaları tam tersine dünya ölçeğinde kural enflasyonuna yol açmıştır. Ulus/Modern devletin sönümlenmediği veya yakın gelecekte sönümlenmesinin mümkün olmayacağı bir uzamda, aynı şekilde hukuk düzeninin sönümlenmeyeceğini öngörmekte bir beis yoktur. Bunun da ötesinde, gelecekte sınıfsız bir toplumda dahi hukuksal biçimlerin ortadan kaybolmayacağı iddia edilebilir.

Paşukanis'in yaklaşımının tarımda kolektivizasyon ve geniş çaplı sanayileşme politikalarından sonra 1920'li yılların sonundan itibaren gözden düşmesi, ne yazık ki beklenir bir durumdur. Gerçeklerle örtüşmeme gerekçesi ve özellikle 1933'te Nazilerin iktidara gelmesiyle düşünce alanındaki zorunlu duraksama, maalesef sosyalist devletin bir geçiş aşaması olduğu anlayışının terk edildiği bir momente denk düşer. Buradan hareketle Sovyetler Birliği'nin etrafındaki hasımlarına karşı (İkinci Dünya Savaşı'nda Naziler, ardında Soğuk Savaş döneminde ABD ve herhangi bir somut duruma bakılmaksızın genel anlamda zaten doğal hasmı tüm kapitalist devletler)[122] korumacı bir politikaya giriştiği söylenebilir. Nitekim Sovyetler her ne kadar güçlü bir Doğu Bloku'nun oluşmasında öncü davranmışsa da, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan dengelerin çatışması dünyayı bir soğuk savaş ortamına taşımıştır. Bu 'yarış'la beraber SSCB daha çok kendi ülkesinin gelişimine öncelik vermiş, 1920'lerde düşünce olarak doruğa çıkan ve Komintern aracılığıyla pratik karşılığını bulmaya çalışan 'enternasyonalizm' anlayışından iyice uzaklaşmıştır. İşte bu gibi çekinceler ve gelişmeler SSCB'de özgün bir Marksist Hukuk Kuramı'nın geliştirilmesinin devam etmesinin önünde engel oluşturmuş, özellikle 1930'ların ortasından itibaren klasik hukuk

[122] Sovyetler Birliği birçok devlet tarafından 1925-1926 yıllarına kadar resmi olarak tanınmamıştır.

felsefesi akımlarından hukuki pozitivizmin değişik varyantlarının resmi görüş olduğu bir ortamın oluşmasına öncülük etmiştir.

Paşukanis'in teorisinde eleştirilebilecek temel hususlardan bir diğeri zorun varlığına yeteri kadar değinilmemesidir. Her ne kadar 'Hukuk ve Devlet' adlı bölümde buna dair açıklamalar varsa da derinlemesine bir çözümlemeye gidilmemiştir. Sadece kapitalist üretim sürecinde, feodal dönemin aksine fiziksel/çıplak zorun ötesine geçilip düzene ideolojik bir yön veren iktisadi zorun önemi üzerinde ısrarla durmuştur. Yukarıda belirttiğimiz gibi kendisi biçime odaklanarak oldukça mühim bir iş başarmış ve feodalizmden farklı olarak kapitalist üretim ilişkilerinin artık bir 'sözleşme' ile yani karşılıklı 'rıza' üzerinden işleyen bir sistem olduğunu belirtmiştir; ancak fiziksel/çıplak zor her hukuk sisteminin adeta bir öncülüdür. Fransız yapısalcı Marksizminin kurucu isimlerinden Louis Althusser'in hukuku hem devletin ideolojik aygıtları içerisine hem de devletin baskı aygıtları içerisine konumlandırmasının temel sebebi budur. Hukukun son tahlilde zora dayanan bir fiiller ve kurallar bütünü olduğu gerçeği, hatta zaman zaman öngörülemez çelişkilere gebe bir silah olduğunun bir Marksist hukuk teorisinde mutlaka olması gerektiği düşünülmektedir[123].

Paşukanis'in kitabını, sonunda kazanılan oldukça kanlı ve uzun bir iç savaştan (1917-1921) sonra yayımladığı unutulmamalıdır (1924). Bu dönemde Sovyetler Birliği'nin, dış destekli beyaz orduyu mağlup ettikten sonra bir devlet olarak kuruluş süreci daha yeni yeni başlamış, ülkenin kaderine yönelik tartışmalar henüz ayyuka çıkmamıştır. Ayrıca iç savaşın ardından gelen zaferle birlikte devrimci heyecan hâlâ belirgin durumdadır. Bu bağlamda kendisinin, düşüncelerini, içinde bulunduğu siyasal organizasyonu geçiş dönemi olarak görüp tasfiye devleti kategorisini temel alarak geliştirdiğini iddia edebiliriz. Ayrıca kitabını yazdığı yıllarda daha dünyanın önde gelen kapitalist devletleri tekelci emperyalist bir aşamadan kolektif emperyalist bir aşamaya geçmemişlerdir. Bunun için aşağı yukarı yirmi bir yıl geçmesi gerekecektir ve hukukun yapısı, işlevi, düzenlediği toplumsal ilişkilerin boyutu gibi hususlar doğal olarak değişime uğrayacaktır.

[123] **Warrington**, s. 132.

Her ne olursa olsun, kendisi, modern toplumun en sıradan görünen ekonomik ilişkilerinin ardındaki tarihsel, toplumsal ve ideolojik yapıyı olağanüstü bir kavramsal titizlikle açığa çıkaran Kapital'den aldığı/öğrendiği formasyona ek olarak sahip olduğu felsefi ve tarihsel teorik birikimin de arka planıyla hukuk kuramı alanında oldukça özgün bir yaklaşım sergilemiştir. Kendisinin biçim ve içerik üzerine ve mübadele değerinin kapitalist hukuksal ilişkilerdeki belirleyiciliği konusunda[124] yazdıkları, hem dönemi temel alındığında hem de günümüzde hukuku açıklamaya yönelik olarak hâlâ öncü olmaya yeteneğini sürdürmektedir. Paşukanis, Thrasymakhos'tan bu yana gelen ve çağdaşlarının da -kolaycı ama aslında yanlış olmayan- yaptığı araçsalcı açıklamaların ötesine geçebilmiş, odağını üretim ilişkilerine kaydırarak Marksizm temelli dünya görüşünün hukuka yönelik anlama ve açıklama çabalarının yapısalcı kanadında yepyeni bir sayfa açmıştır.

## SONUÇ

Paşukanis'e göre özel hukuka temelini veren mutlak ilkeler, kaynağını meta mübadelesi ilişkilerinden almaktadır. Paşukanis'in kavrayışıyla özel hukuk, meta mübadelesinin düzenlenmesinden kaynaklı kuralların toplamıdır. Kendi varsayılan özgür iradesini gireceği hukuksal ilişkide sözleşme özgürlüğü şeklinde tezahür ettiren atomize hukuk öznesi, mevcut kapitalist üretim ilişkilerinin temel yapı taşıdır.

Bu çalışmada Sovyet hukukçu Yevgeniy Bronislavoviç Paşukanis'in oluşturmaya çalıştığı bir Marksist hukuk öğretisi olarak hukukun kaynağını piyasadaki mübadele ilişkilerinde arayan yaklaşımının tanıtılması gayreti içine girilmiş ve kuramın olumlu/olumsuz yönleri ile eleştirisi yapılmaya çabalanmıştır. Çalışmada sıkça ifade edildiği üzere, Paşukanis'in kuramı -bugün kamu hukuku sepetinin içinde olan- ceza ve/ya idare hukuku gibi dalların açıklanmasında yetersiz kalıyor gibi gözükebilir. Ancak bu yetersizlik dile getirilirken, bugün bu hukuk dallarını açıklama yönündeki hâkim eğilimlere göz atıldığında karşımıza çıkacak olan açıklamaların ne kadar 'yeterli' oldukları da eleştirel bir okuma süzgecinden geçirilmelidir. Nitekim Paşukanis kitabında sadece Marksizm temelli ekonomi-politik yak-

[124] **Özdemir**, s. 199.

laşımdan değil; yoğun bir felsefi teorik ve tarihsel arka plandan beslenmektedir. Antik Yunandan Roma'ya, Sir Henry Maine'den Kant'a ve Kelsen'e ve daha sayılmayan diğer birçok kuramcıya kadar atıfları bunu kanıtlar niteliktedir.

Paşukanis'in kuramının önemi, dünya hukuk felsefesi ve sosyolojisi literatüründe, Marx ve Engels sonrasında -Karl Renner'la birlikte-[125] hukuku anlamaya yönelik en önemli Marksist çabalardan biri oluşundan ileri gelmektedir. Zaten bu sebeple Hans Kelsen ve Lon L. Fuller gibi ünlü Batılı hukuk düşüncesi kuramcıları bile daha 20. yüzyılın ortalarında Paşukanis'in yaklaşımını inceleme konusu yapmışlardır[126]. Meta Mübadelesi Okulu, Meta Biçimi Teorisi, Mübadele Teorisi ya da -bu adlandırmalar yerinde bulunmadığı takdirde- Paşukanis'in kapitalist toplumsal formasyonlardaki hukuk anlayışı çözümlemeleri, hukuk felsefesi kitaplarında artık bir Marksist hukuk felsefesi ekolü olarak yerini almalıdır. Ne doğal hukuk, ne hukuki pozitivizm, ne faydacı okul, ne tarihçi hukuk okulu ya da bu bahsedilen ekollerin değişik varyantları, ne eleştirel hukuk çalışmaları, post-yapısalcı teoriler gibi hukuku açıklamaya yönelik daha modern yaklaşımlar Paşukanis'in kuramını içerebilir. Kuramsal açıdan bu oldukça özgün katkısına ve Türkçe'ye ilk 2002 yılında çevrilip hakkında yüksek lisans ve doktora düzeyinde fazla sayıda tartışma yürütülmesine rağmen kuram başta çoğu Türk hukuk felsefesi/sosyolojisi ders kitabında olmak üzere, literatürde mütemadiyen göz ardı edilmeye devam etmektedir. Kuramın hakkı teslim edilerek, artık Marksizm kaynaklı bir hukuk felsefesi yaklaşımının da var olduğu ve uzun yıllardan beri tartışılageldiği hem lisans öğrencilerine hem de konunun ilgilisi diğer vatandaşların bilgisine en azından genel hatlarıyla sunulmalıdır. Özellikle 1945 sonrası oluşan iklimde Marksizmin geniş bir konsensüsle akademiye çekilme süreci de düşünüldüğünde, bunun hukuk fakülteleri için de yapılmasının önünde herhangi bir sakınca ve engel gözükmemektedir. Makalenin amacı biraz da bu hususa yöneliktir.

---

[125] **Renner, Karl** (1949) The Institutions of Private Law and Their Social Functions, Ed. Karl Mannheim, Routledge & Kegan Paul Limited, London.

[126] **Kelsen, Hans** (1955), The Communist Theory of Law, Stevens & Sons, London, ss. 89-111; **Fuller, Lon. L** (1949) "Pashukanis and Vyshinsky: A Study in the Development of Marxian Legal Theory", Michigan Law Review, C. 47, S. 8, ss. 1157-1166.

## KAYNAKÇA

**Akman, Şefik Taylan** (2016) Hukuk ve Politika İlişkisi: Hukukun Ekonomi Politik Analizi ve Liberal Hukuk Düzeninin Eleştirisi, 1. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.

**Akman, Şefik Taylan** (2012) "Yabancılaşma ve Hukuk", Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 2, ss. 108-115.

**Balbus, Isaac** (1977) "Commodity Form and Legal Form: An Essay on the "Relative Autonomy" of the Law", Law & Society Review, C. 11, S. 3, ss. 571-588.

**Beirne, Piers/Sharlet Robert** (1982) "Pashukanis and the Socialist Legality": Beirne, Piers/Sharlet, Robert (Editörler), Marxism and Law, 1. Baskı, New York, Wiley (Çeviren: Ünsalan, Fehmi "Paşukanis ve Sosyalist Yasallık" ss. 149-187 (2017) Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Yelkenci, Taner (Editör), Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları).

**Bensussan, Gérard/Labica, Georges** (1982) Dictionnaire Critique du Marxisme, 1. Baskı, Paris, Quadrige/PUF (Çeviren: Yalçıntoklu, Volkan (2016) Marksizm Sözlüğü, 1. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap).

**Collins, Hugh** (1982) Marxism and Law, 1. Baskı, Oxford, Oxford University Press OUP (Çeviren: Tuna, Umre Deniz (2016) Marksizm ve Hukuk, 2. Baskı, Ankara, Dipnot Yayınları).

**Cotterrell, Roger** (2012) The Sociology of Law: An Introduction, 2. Baskı, Oxford, Oxford University Press (Çeviren: Üye, Saim (2020) Hukuk Sosyolojisi: Giriş, 1. Baskı, İstanbul Pinhan Yayıncılık).

**Çataloluk, Gökçe** (2021) Bir Hukuk Paradoksu Olarak Güven, 1. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayınları.

**Çelebi, Hürkan/Özdemir, Ali Murat** (2010) "Uluslararası Hukukta Eleştirel Yaklaşımlar", Uluslararası İlişkiler, C. 7, S. 25, ss. 69-90.

**Doğan, Kaan** (2023) Karl Marx'ın Erken Dönem Düşüncesinde Hukuk ve Yabancılaşma (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

**Doğan, Mazlum** (2021) Sözleşme Özgürlüğünün Emredici Hukuk Kuralları Çerçevesinde Sınırlandırılması, 1. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi.

**Dural, Mustafa/Sarı, Suat** (2011) Türk Özel Hukuku Cilt: 1 (Temel Kavramlar) Medeni Kanunun Başlangıç Hükümleri, İstanbul, Filiz Kitabevi.

**Eren, Fikret** (2008) Borçlar Hukuku Genel Hükümler, 10. Baskı, Ankara, Beta Yayınları.

**Erman, Hasan** (1973) "Borçlar Hukukunda Akit Serbestîsi ve Genel Olarak Sınırlamaları", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C. 38, S. 1-4, ss. 601-620.

**Fuller, Lon. L** (1949) "Pashukanis and Vyshinsky: A Study in the Development of Marxian Legal Theory", Michigan Law Review, C. 47, S. 8, ss. 1157-1166.

**Gözler, Kemal** (2019) Hukuka Giriş, 16. Baskı, Bursa, Ekin Kitabevi.

**Güriz, Adnan** (2014) Hukuk Felsefesi, 10. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi.

**Hazard, John** (1951) "Introduction", Hazard, John (Editör), Soviet Legal Phiolsophy, 1. Baskı, Massachusetts, Harvard University Press, ss. xvii-XXxvii (Çeviren: Karahanoğulları, Onur "Tarihsel Deney: Ekim Devrimi Sonrası Sovyet Hukuk Kuramının Oluşumu" (2011), Praksis Dergisi, S. 10, ss. 279-300).

**Hirst, Paul** (1979) On Law and Ideology, 1. Baskı, Londra, Palgrave Macmillan.

**Işıklı, Alpaslan** (2005) İş Hukuku, 6. Baskı, Ankara, İmaj Yayınevi.

**Kars Kaynar, Ayşegül** (2017) "Neo-liberal Dönemde Hukuk ve Neo-formalizm Tartışmalarına Bir Giriş", İktisat Dergisi, S. 536, ss. 34-50.

**Kelsen, Hans** (1955), The Communist Theory of Law, Stevens & Sons, London.

**Koloş, Umut** (2012) "Hukuka Bakışta Başka bir Boyut: Hukuk Fetişizmi", Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, S. 24, ss. 765-789.

**Lenin, Vladimir İlyich** (1924) Pyaly Vserossiisky syezd deyatelei sovetskoi yustitsii. Stenograficheskiy otchot (Fifth All-Russia Congress of Soviet Judiciary. Stenographic Report), 1. Baskı, Moskova (Çeviren: Rothstein, Andrew (1971) Collected Works, 1. Baskı, C. 36, Moskova, Progress Publishers).

**Marx, Karl** (1968) Werke, C. 8, 1. Baskı, Berlin [Demokratik Almanya], Dietz Verlag (Çevirenler: Selik Mehmet/Satlıgan Nail (2011) Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi Cilt I, 1. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap).

**Marx, Karl/Engels Friedrich** (1958) Die Deutsche Ideologie, 3. Baskı, Berlin, Dietz Verlag (Çevirenler: Ok, Tonguç/Geridönmez, Olcay (2013) Alman İdeolojisi, 2. Baskı, Evrensel Basım Yayın, İstanbul).

**Nikitin, P.** (1966) Principes D' Économie Politique, 1. Baskı, Moskova, Editions du progrés (Çeviren, Konur, Hamdi (2012) Ekonomi Politik, 10. Baskı, Ankara, Sol Yayınları).

**Norrie, Alan** (1982) "Pashukanis and the 'Commodity Form Theory': A Reply to Warrington", lnternational Journal of Sociology of Law, S. 10, ss. 419-437.

**Ozansü, Mehmet Cemil** (2014) Erken Modernlikte Ceza Sorumluluğun Kamusallaşması ve Rasyonelleşmesi, 1. Baskı, İstanbul, On İki Levha Yayınları.

**Özcan, Mehmet Tevfik** (2017) Modern Toplum ve Hukuk Devleti, 2. Baskı, İstanbul, Tekin Yayınevi.

**Özdek, Yasemin** (2011) Şirket Egemenliği Çağı, 1. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları.

**Özdemir, Ali Murat** (2008) Sözün Mülkiyeti, 1. Baskı, Ankara, Dipnot Yayınları.

**Özeler Sezici, Neslihan** (2024) Hukukta Madde ve Form Dikotomisi, 1. Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları.

**Özenç, Berke** (2014) Hukuk Devleti: Kökenleri ve Küreselleşme Çağındaki İşlevi, 1. Baskı İstanbul, İletişim Yayınları.

**Paşukanis, Evgeny** (1970) La Théorie Générale Du Droit Et Le Marxisme, 1. Baskı, Paris, EDI (Çeviren: Karahanoğulları, Onur (2013) Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm, 3. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları).

**Reich, Norbert** (1972) "Marxistische Rechtstheorie zwischen Revolution und Stalinismus: Das Biespiel Pasukanis", Krtischie Justiz, S. 2, ss. 154-162 (Çeviren: Toprak, Metin "Devrim ve Stalinizm Arasında Marksist Hukuk Teorisi: Paşukanis Örneği" ss. 187-203 (2017) Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Yelkenci, Taner (Editör), Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları).

**Renner, Karl** (1949) The Institutions of Private Law and Their Social Functions, Ed. Karl Mannheim, Londra, Routledge & Kegan Paul Limited.

**Sahlins, Marshall** (2008) Western Illusion of Human Nature, 1. Baskı, Chicago, Prickly Paradigm Press (Çevirenler: Ayhan, Emine/Demirsü, Zeynep (2021) Batı'nın İnsan Doğası Yanılsaması, 2. Baskı, İstanbul, BGST Yayınları).

**Savran, Sungur** (2012) "Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm", Satlıgan, Nail/Savran, Sungur/Tonak, E. Ahmet (Editörler), Kapital'in İzinde, 1. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap, ss. 91-133.

**Sever, Dilşad Çiğdem** (2015) "İdeolojik Bir Kavram Olarak Hukuki Eşitlik", Erdağı, Bora (Editör), Liberal Hakların, Hukukun ve Devletin Sınırları, 1. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları, ss. 29-59.

**Sirmen, Lale** (1972) "Modern Hukukta Sözleşme Kavramı ve Türk Hukuku", Prof. Dr. Hüseyin Cahit Oğuzoğlu'na Armağan, 1. Baskı, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

**Shoikhedbrod, Igor** (2019) Revisiting Marx's Critique of Liberalism: Rethinking Justice, Legality and Rights, 1. Baskı, Cham, Palgrave Macmillan.

**Sweezy, Paul M**. (1981) Four Lectures on Marxism, 1. Baskı, New York, Monthly Review Press (Çeviren: Öncel, Tuncel (2009) Marksizm Üzerine Dört Ders, 1. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap).

**Şahin Ünver, Fatma Süzgün** (2018) Hukuk Felsefesinde İrade Serbestliği ve Sorumluluk, 1. baskı, Astana Yayınları, Ankara.

**Tigar, Michael E.** (2020) Law and the Rise of Capitalism, 2. Baskı, New York, Monthly Review Press (Çeviren: Karahanoğulları, Onur (2023) Kapitalizmin Yükselişi ve Hukuk, 2. Baskı, Ankara, Epos Yayınları).

**Üye, Saim** (2013) Teoride ve Pratikte Hukuki Çoğulluk, 1. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi.

**Yücekaya, Burak** (2021) Hukukun Piyasalaşma Uğrağı Olarak Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemleri ve Arabuluculuk Kurumu (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

**Van Caenegem, R. C.** (1992) An Historical Introduction to Private Law, 1. Baskı, Cambridge, Cambridge University Press (Çeviren: Acar, Ali vd. (2022) Özel Hukuk Tarihi: Giriş, 1. Baskı, İstanbul, Pinhan Yayıncılık).

**Villey, Michel** (1979) Le Droit Romain: Son Actualité, 7. Baskı, Paris, Presses Universitaires de France PUF (Çeviren: Tahiroğlu, Bülent (2017) Roma Hukuku Güncelliği, İstanbul, Der Yayınları).

**Wacks, Raymond** (2015) Understanding Jurisprudence, 1. Baskı, Londra, Oxford University Press (Çevirenler: Şahin Ünver, Fatma Süzgün/Ünver, Serdar (2022) Hukuk Kuramını Anlamak: Hukuk Felsefesi ve Hukuk Kuramına Giriş, 1. Baskı, Ankara, Astana Yayınları).

**Warrington, Ronnie** (1981) "Pashukanis and the Commodity Form Theory", International Journal of Sociology of Law, S. 9, ss. 1-22 (Çeviren: Dinçer, Mehmet Evren "Paşukanis ve Meta Biçimi Teorisi" ss. 117-143 (2017) Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi, Yelkenci, Taner (Editör), Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları).

**Wilen, Carl** (2023) "Why Pashukanis was Right: Abstraction and Form in The General Theory of Law and Marxism", Capital & Class, C. 49, S. 1. ss. 1-23.

**Wood, Ellen Meiksins** (2003) Empire of Capital, 1. Baskı, New York, Verso Books (Çeviren: Oğuz, Sami (2006) Sermaye İmparatorluğu, 1. Baskı, Ankara, Epos Yayınları).